

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ & ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΙΡΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΖΥΓΟΜΑΛΑΣ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ – ΘΕΣΜΟΙ – ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

STAVROS PERENTIDIS & GEORGE STEIRIS
DILIGENTIA

IOANNES ET THEODOSIOS ZYGOMALAS

PATRIARCHATUS – INSTITUTIONES – CODICES

ΔΑΙΔΑΛΟΣ ΑΘΗΝΑ – DAEDALUS ATHENIS

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ – TABULA

Συντομογραφίες – Contractiones	11
Hans EIDENEIER Περί ήθους: Gerlach και Ζυγομαλάδες	13
Ernst GAMILLSCHEG Beobachtungen zur Biographie des Kopisten Symeon Kabasilas	21
Christian GASTGEBER Ioannes und Theodosios Zygomalas – Stefan Gerlach – Martin Crusius. Der Sammelcodex Chart. A 386 der Forschungsbibliothek Gotha zwischen Konstantinopel und Tübingen	39
Andreas RHOBY The Letter Network of Ioannes and Theodosios Zygomalas	125
Dora E. SOLTI Το ρηματικό σύστημα στις Θεματοεπιστολές του Θεοδοσίου Ζυγομαλά	153
George STEIRIS «We engaged a Master of Philosophy like other Teachers». John and Theodosius Zygomalas and some Philosophical Discussions in the Second Half of the 16 th century	167

Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ νοτάριος τοῦ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς στὰ χρόνια 1564-1565	187
Αθανάσιος Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητος τῶν Ζυγομαλάδων	197
Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ Ἔργα τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά σε λανθάνον χειρόγραφο ἀπὸ τὴ μονὴ Τιμίου Προδρόμου Σερρών στὴ Σόφια (κώδ. Dujčev gr. 353)	207
π. Γεώργιος Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ Θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιολογικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν Ζυγομαλάδων καὶ ἡ συμμετοχὴ τοὺς σὲ αὐτὰ	255
Μάχη ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ἕξαρχος καθολικὸς καὶ ἕξαρχος πα- τριαρχικὸς. Οἱ ὄροι καὶ ἡ σημασία τοὺς	269
Σταύρος ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ Ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς γιὰ τοὺς προγόνους καὶ τὴν συγγένεια	279
Κωνσταντῖνος Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ Leunclavius καὶ Ζυγομαλάς: Δύο φίλοι μεταξὺ μιᾶς Μεγάλῃς καὶ μιᾶς Μικρῆς Συνόψεως	291
Νότης ΤΟΥΦΕΞΗΣ Οἱ Θεματοεπιστολαὶ τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλά καὶ ἡ μετά- βαση ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ στὴν πρώιμη νεοελληνικὴ παράδοση	305
Ἀνδρόνικος ΦΑΛΛΑΓΓΑΣ Ὅψεις τῆς μεταβυζαντινῆς κοινωνίας τοῦ 16 ^{ου} αἰῶνος. Οἱ ἄρχοντες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς Ἡγεμονίες	341
Οἱ συγγραφεῖς – Auctores	353
Ευρετήριο ονομάτων – Index nominum	357
Ευρετήριο χειρογράφων – Index codicum manuscriptorum	371

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – CONTRACTIONES

LEGRAND, *Notice*

Émile LEGRAND, *Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas*, Paris 1889 [Recueil de textes et de traductions par les professeurs de l'École des Langues Orientales Vivantes, à l'occasion du VIIIe Congrès International des Orientalistes tenu à Stockholm en 1889. Tome second].

Προσβάσιμο και στην ιστοσελίδα:

<http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/c/9/7/metadata-388-0000009.tkl>

PERENTIDIS, *Zygomalas*

Stavros PERENTIDIS, *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, Athènes 1994 [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe herausgegeben von Spyros TROIANOS. 5].

PODSKALSKY

Gerhard PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453-1821. Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*. München 1988.

PODSKALSKY / METALLINOS

Gerhard PODSKALSKY, *Ἡ ἐλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση*. Μετάφραση: πρωτοπρεσβύτερος Γ.Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ, Ἀθήνα 2005.

[Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση ἀναθεωρήθηκε καὶ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα.]

ΣΑΘΑΣ, Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα

SATHAS, Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα

Κ.Ν. ΣΑΘΑΣ, Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου
Ἰερεμίου Β' (1572-1594), ἐν Ἀθήναις 1870.

Φωτοαναστατική ἀνατύπωση: Θεσσαλονίκη 1979.

Tage-Buch

Stephan Gerlachs des Aeltern Tage=Buch der von zween glorwüridigsten Römischen Käysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den Andern dieses Nahmens, höchstseeligster Gedächtnüß an die Ottomannische Pforte zu Constantinopel abgefertigten, [...] aus denen Gerlachtschen, Zeit seiner hierbey bedienten [...] eygenhändig auffgesetzten und nachgelassenen Schrifften, herfür gegeben durch seinen Enckel M. SAMUELEM GERLACHIUM [...]. - Frankfurth am Mayn, 1674.

Turcogr.

Turcograeciae Libri Octo: Quibus Graecorum Status Sub Imperio Turcico, in Politia et Ecclesia, Oeconomia et Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora, luculenter describitur. Cum indice copiosissimo, Basileae 1584.

Φωτοαναστατική ἀνατύπωση: Modena 1972.

Προσβάσιμο και στην ιστοσελίδα:

http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/autoren/crusius_hist.html

ΝΟΤΗΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Οι Θεματοεπιστολαί του Θεοδοσίου Ζυγομαλά
και η μετάβαση από τη βυζαντινή
στην πρώιμη νεοελληνική παράδοση

Αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης αποτελεί ένα αυτόγραφο του Θεοδοσίου Ζυγομαλά που είναι σήμερα τμήμα του σύμμεικτου κώδικα Mb 30 της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Tübingen¹. Ο βασικός μας στόχος είναι να προσφέρουμε μια πρώτη ερμηνεία των κειμένων που περιέχονται στο χειρόγραφο αυτό μέσα από την έρευνα του ίδιου του χειρογράφου, των συνθηκών παραγωγής του και των προσώπων που εμπλέκονται στην δημιουργία του.

Ο κώδικας ανήκει στα κατάλοιπα του Martin Crusius (1526-1607)², «professor utriusque linguae» στο ομώνυμο πανεπιστήμιο και περιλαμβάνει υλικό (επιστολές, εκκλησιαστικούς λόγους και άλλα κείμενα) που ο Crusius έλαβε το 1578³ από την Κωνσταντινούπολη χάρη

1. Για περιγραφή του χειρογράφου βλ. W. SCHMID, *Verzeichnis der griechischen Handschriften der K. Universitätsbibliothek zu Tübingen* [Verzeichnis der Doktoren welche die philosophische Fakultät der Universität in Tübingen im Dekanatsjahr 1901-1902 ernannt hat; Beilage], Tübingen 1902, 55-58. Νεότερη και αναλυτική περιγραφή του χειρογράφου ετοιμάζεται από τον καθ. D. HARLFINGER, Βερολίνο.

2. Για τα βιογραφικά του Crusius βλ. μεταξύ άλλων K. KLÜPFEL, «Crusius, Martin», KÖNIGLICHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN. HISTORISCHE KOMMISSION (εκδ.), *Allgemeine deutsche Biographie*, Βερολίνο 1968, 633-4. Ένας πλήρης κατάλογος όλων των βιογραφιών του Crusius περιλαμβάνεται στον T. WILHELMI, *Sonderband Martin Crusius: Handschriftenverzeichnis und Bibliographie* [Handschriftenkataloge der Universitätsbibliothek Tübingen; Bd. 2], Wiesbaden 2002, σελ. 263 κε.

3. Ο Crusius πρόσθεσε στην αρχή του κώδικα τον εξής περιγραφικό τίτλο για

στην σχέση του κυρίως με τον Θεοδόσιο και εν μέρει με τον Ιωάννη Ζυγομαλά⁴. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε ορισμένες όψεις της σχέσης του Θεοδόσιου Ζυγομαλά με τον Crusius στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι.⁵

Ο Γερμανός ουμανιστής έλαβε το τμήμα του χειρογράφου που μας ενδιαφέρει⁶ στις 10 Ιανουαρίου 1579, όπως μαρτυρεί μια αυτόγραφη σημείωση στο επάνω περιθώριο της πρώτης σελίδα του τεύχους⁷:

Accepi ego M. Martinus Crusius, per D. Steph. Gerlach. à D. Theo=ldosio Zygomala, p(atr)archico protonotario Byza(n)tii .10. die Ianuar. | 1579. | Tybin=lgae⁸.

Το τμήμα αυτό του χειρογράφου είχε σταλεί στον Crusius από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, και έφτασε στα χέρια του Crusius μέσω του Stephan Gerlach⁹.

Το τεύχος αποτελείται από τρία τετράδια με συνολικά 50 σελίδες, με αρίθμηση της κάθε σελίδας στην επάνω εξωτερική γωνία από το χέρι του Crusius. Στην πρώτη σελίδα του τεύχους βρίσκεται μια «συνοδευτική» επιστολή του Θ. Ζυγομαλά με θέμα το περιεχόμενο του τεύχους και τη δημώδη ελληνική γλώσσα της εποχής (βλ. πιο κάτω, σελ. 319 επ.), ακολουθεί (στη σελ. 2 του τεύχους) ένας κατάλογος

τα περιεχόμενα του κώδικα: *Conciones, epistolae et exercitia Barbarograecae linguae ex Constantinopoli, mihi Martino Crusio Tybingam missa 1578*.

4. Για τη βιογραφία και το έργο του Θεοδόσιου Ζυγομαλά, βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

5. Η ανάλυσή μας βασίζεται κατά πρώτο λόγο σε πρωτογενές υλικό από τα χειρόγραφα κατάλοιπα και τις δημοσιεύσεις του Crusius· αρκετό από το υλικό αυτό έχει δημοσιευτεί και αλλού. Η δημοσίευση όλων των κειμένων γίνεται εδώ πάντα απευθείας από το πρωτότυπο, προηγούμενες δημοσιεύσεις αναφέρονται μόνο όταν προσφέρουν πληροφορίες για την ανάλυση των κειμένων.

6. Ο κώδικας αποτελείται από τεύχη που έφτασαν χωριστά στο Tübingen και έχουν συσταχθεί.

7. Το τεύχος φέρει συνεχή σελιδαρίθμηση (1-50) από το χέρι του Crusius.

8. Όλες οι σημειώσεις του Crusius καθώς και το κείμενο του χειρογράφου από το χέρι του Ζυγομαλά εκδίδονται εδώ διπλωματικά, με την ορθογραφία που απαντούν στο χειρόγραφο· σποραδικά χρησιμοποιείται η ένδειξη «(sic)» για να δηλωθούν ορθογραφικές ή άλλες ιδιομορφίες του κειμένου. Οι αράδες του χειρογράφου αριθμούνται μόνο όταν γίνεται εκτεταμένος σχολιασμός του κειμένου. Μεταξύ διπλών γραμμών (||) δηλώνονται γράμματα ή λέξεις που είναι γραμμένες στο διάστιχο.

9. Για τον Gerlach, βλ. τη συμβολή του H. EIDENEIER, «Περί ήθους: Gerlach και Ζυγομαλάδες», στον παρόντα τόμο, σελ. 13 επ.

σοφῶν καὶ λογίων ἀνδρῶν, σύγχρονων του Ζυγομαλά (δημοσιευμένος στην *Turcogr.*, σελ. 216), και στις σελίδες 3-20 μια σειρά επιστολῶν σε λόγια και δημῶδη γλῶσσα (βλ. πιο κάτω, σελ. 321). Το κείμενο με το οποίο θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα στη συνέχεια είναι γραμμένο σε δύο στήλες στις σελίδες 21-49 και φέρει στο επάνω περιθώριο της σελίδας 21 τον τίτλο *Θεματοεπιστολαί* (βλ. εικ. 1, σελ. 338) γραμμένο από το χέρι του Θεοδοσίου Ζυγομαλά¹⁰. Ο Crusius πρόσθεσε δίπλα στον τίτλο αυτό την ακόλουθη σημείωση για τη χρονολογία κατά την οποία άρχισε τη μελέτη του κειμένου: «Incepi .29. April. 1579», τρεις μήνες δηλαδή μετά την άφιξη του χειρογράφου στο Tübingen.

Το χειρόγραφο περιέχει 62 σύντομα κείμενα. Ακολουθεί ένα σύντομο τέτοιο κείμενο (αριθμός 3, σελ. 21¹¹):

ἐγὼ ὅσον σε ἀγαπῶ πολλά, τόσον ἐπιθυμῶ νὰ τὸ ἤξεύ- ρης, καὶ μ(ῆν) πιστεύεις ὅτι θέλω νὰ ἔχω τίποτε ἀπὸ λόγου σου, ἀλλὰ διὰ νὰ μὲ ἀγαπᾷς καὶ σὺ ὁμοίως:	ὅσονπερ ἔγωγε τὰ μάλιστά σε φιλῶ τοσοῦτον ἀφίεμαι εἰδέ- ναι σε τοῦτο, μὴ νομήσης (sic) δέ, ὅτι βούλομαι τούτου ἕνεκα μισθ(ὸν) παρὰ σοῦ, ἀλλὰ τῶ ἀντιφιλεῖν ἐμὲ ἴσως:
---	---

Οι *Θεματοεπιστολαί* δεν είναι, όπως μαρτυρεί και ο όρος, πραγματικές επιστολές αλλά διδακτικά «θέματα επιστολῶν» σε συμπυκνωμένη μορφή ή αρχές επιστολῶν¹². Στο χειρόγραφο αυτό η κάθε μια «θεματοεπιστολή» απαντά σε δύο γλωσσικές μορφές: στην αριστερή στήλη του κειμένου σε δημῶδη γλῶσσα και στην δεξιά σε λόγια.

10. Όποτε αναφέρομαι στη συνέχεια στο «χειρόγραφο» του Ζυγομαλά εννοώ το συγκεκριμένο αυτό τεύχος που στάλθηκε ως αυτοτελές χειρόγραφο στον Crusius. Το ότι πρόκειται για αυτόγραφο του Θεοδοσίου επιβεβαιώνεται και από τη σύγκριση με τα δείγματα γραφής που περιλαμβάνονται στο E. GAMILLSCHEG / D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, Βιέννη 1981, τόμ. 1.B, αρ. 120, 53 και τόμ. 1.C πίν. 120.

11. Δίπλα στην αρχή της κάθε θεματοεπιστολής και στο εξωτερικό περιθώριο ο Crusius έχει προσθέσει συνεχόμενη αρίθμηση με αραβικούς αριθμούς. Η τελευταία θεματοεπιστολή έχει τον αριθμό 61 και όχι 62, καθώς ο αριθμός 24 επαναλαμβάνεται στη σελίδα 30 του χειρογράφου δυο φορές, προφανώς από παραδρομή του ίδιου του Crusius.

12. Βλ. ενδεικτικά H. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Μόναχο 1978, 201. Θα προσπαθήσω στην συνέχεια να δώσω περισσότερες διευκρινίσεις για τον ακριβή χαρακτήρα των *Θεματοεπιστολῶν*.

Περισσότερες πληροφορίες για το τι ακριβώς είναι οι *Θεματοεπιστολαί* του Ζυγομαλά βρίσκουμε στην έκδοση (με λατινική μετάφραση) του χειμένου από τον ίδιο τον Crusius, ως βιβλίο V (σελ. 347-370) της *Turcogr.* Στη σελ. 349 διαβάζουμε:

Θεματοεπιστολαί εισίν: ἄς οἱ μὲν διδάσκαλοι ἀπλῶς τὸ θέμα διδοῦσιν: ἔντεχνον δὲ ποιοῦσιν οἱ μαθηταί¹³.

Σύμφωνα με την πληροφορία αυτή πρόκειται για σχολικές ασκήσεις συγγραφής επιστολών. Καθώς δεν έχω καταφέρει μέχρι τώρα, ερευνώντας το σχετικό χειρόγραφο υλικό, να αποδώσω την πληροφορία αυτή στον Θεοδόσιο Ζυγομαλά θεωρώ –προσωρινά και μέχρι αποδείξεως του εναντίου– ότι εκφράζει την αντίληψη του Crusius για το συγκεκριμένο υλικό που του έχει στείλει ο Θεοδόσιος. Ο στόχος του μαθητή είναι, επομένως, να αναπτύξει με ρητορικό τρόπο (*ἔντεχνον*) το θέμα που του δίνεται σε περίληψη. Αν δεχτούμε, προς το παρόν, τη χρήση αυτών των θεματοεπιστολών στη σχολική αίθουσα, πρέπει να απαντήσουμε στο εξής εύλογο ερώτημα: σε ποια γλωσσική μορφή οφείλει να αναπτύξει με *έντεχνο* τρόπο ο μαθητής το θέμα που του δίδεται; Στη λόγια ή στη δημώδη; Θα επανέλθουμε στο ερώτημα αυτό στη συνέχεια.

Το πέμπτο «βιβλίο» της *Turcogr.* με τις θεματοεπιστολές φέρει τον εξής τίτλο (*Turcogr.*, σελ. 347):

TVRCOGRAE=ICIAE LIBER I QUINTVS: I in quo THEMATO-EPISTOLAE, Theodosianae LXII sunt: hoc est, Scholasticis I breuiter proponenda Argumenta: I quae ipsi eruditi tractent, I aut dilatent: I Graecè (tum uulgariter, tum purè) & Latinè à MARTI-INO CRVSIO, in Academia Tybingensi I V.L.Professore, editus I Cum aliquibus eiusdem Annotationibus.

Οι *Θεματοεπιστολαί* καταλαμβάνουν στην *Turcogr.* τις σελίδες 349-370 με τυπογραφική διάταξη που μιμείται το αυτόγραφο του Ζυγομαλά: η δημώδης και η λόγια μορφή τυπώνονται σε δύο αντικριστές στήλες ενώ η λατινική μετάφραση (που βασίζεται σίγουρα στο αρχαιοελληνικό κείμενο)¹⁴ ακολουθεί αμέσως μετά και καταλαμ-

13. Ο υπότιτλος αυτός που προηγείται του ελληνικού χειμένου είναι μεταφρασμένος από τον Crusius και στα λατινικά: *Themato-epistolae sunt phrases, popu-llares à Praeceptoribus propositae, di-lscipulis politius reddendae.*

14. Καθώς ο Crusius την περίοδο αυτή σίγουρα δεν ήταν σε θέση να μεταφράσει το δημώδες κείμενο: βλ. P. TOUFEXIS, *Das Alphabetum vulgaris linguae graecae des deutschen Humanisten Martin Crusius (1526-1607). Ein Beitrag zur Erforschung der gesprochenen griechischen Sprache im 16. Jh.*, Κολωνία 2005, 143 κ.ε.

βάνει μία στήλη κειμένου με το ίδιο πλάτος όσο οι δύο στήλες του ελληνικού κειμένου (βλ. εδώ εικόνα 3, σελ. 340). Ένα κείμενο που μάλλον δεν θα έφτανε ποτέ στο τυπογραφείο στον ελληνόφωνο κόσμο του 16^{ου} αι. εκδίδεται έτσι ως τμήμα του σύνθετου έργου ενός Γερμανού ουμανιστή¹⁵. Το βιβλίο αυτό εξυπηρετεί συγκεκριμένους σκοπούς του συμπλητή / συγγραφέα του και αυτό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχει ορισμένες επιπτώσεις στην έκδοση αυτή των *Θεματοεπιστολών*.

Μια επιπλέον πληροφορία για τη δημιουργία του χειρογράφου από τον Ζυγομαλά βρίσκουμε στο χειρόγραφο ημερολόγιο του Crusius¹⁶, γραμμένη όταν το χειρόγραφο έφτασε στο Tübingen, τον Ιανουάριο του 1579 (πρόκειται για απαρίθμηση κειμενικού υλικού που ο Crusius έλαβε από την Κωνσταντινούπολη):

[...] 5. Exercitia quaedam Barbarograecae linguae, in propriam translata. Item Barbarograecae conversae Epistulae. Sunt .3. Quaterniones, forma 4a. (Mh 466.1, σελ. 711)

15. Δεν μου είναι γνωστή έκδοση αντίστοιχου έργου τον 16^ο αι.: πρβλ. πάντως την έκδοση τον 17^ο αι. του σχετικού έργου του Θεοφίλου Κορυδαλέως με τίτλο *Τοῦ σοφωτάτου Κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θείου καὶ Μοναχικοῦ σχήματος Θεοδοσίου μετονομασθέντος Περί Ἐπιστολικῶν Τύπων: Ἐν οἷς περιέχονται καὶ ἐτέρων διδασκάλων Ἐπιστολαί, καὶ Ἀφθονίου προγυμνάσματα. Ἔτι τοῦ αὐτοῦ Θεοφίλου περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως ... 1744 Παρὰ Γρηγορίῳ Ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ = LEGRAND BH. 18. I. 317. Η έκδοση είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο μέσω της ψηφιακής βιβλιοθήκης «Ανέμη» του Πανεπιστημίου Κρήτης, στην διεύθυνση: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/0/1/9/metadata-18-0000019.tkl> (τελευταία επίσκεψη 13/02/2007).*

16. Ο Crusius διατηρούσε ένα χειρόγραφο ημερολόγιο από το 1573 μέχρι το τέλος της ζωής του, το οποίο σώζεται ως σήμερα σε εννέα τόμους της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Tübingen ως κώδικας Mh 466.1-9. Οι τρεις τελευταίοι τόμοι που καλύπτουν την περίοδο 1596-1605 έχουν εκδοθεί από τους W. GÖZ / E. CONRAD (εκδ.), *Diarium Martini Crusii*, I (1596-1597) 1920, II (1598-1599) 1931, III (1600-1605) 1958, Γενικό ευρετήριο 1961, Tübingen. Ο Crusius αντέγραφε στο ημερολόγιο του τις σημαντικότερες από τις επιστολές που λάμβανε αλλά και σχέδια ή ολόκληρες τις επιστολές που έστειλε ο ίδιος. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με χειρόγραφα αυτοβιογραφικού χαρακτήρα του Crusius βλ. Π. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, «Το Alphabetum vulgaris linguae graecae του Γερμανού ουμανιστή Martinus Crusius», στον τόμο Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ / Μ. ΠΙΕΡΗΣ, «Τ' αδόνιν κείνο που γλυκά θλιβάται». *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600). Πρακτικά του 4ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Νοέμβριος 1997, Λευκωσία)*, Ηράκλειο 2002, 118-131, ιδιαίτερα σημ. 15.

Σύμφωνα με το σημείωμα αυτό του Crusius οι ασκήσεις αυτές σε δημώδη γλώσσα (*exercitia quaedam Barbarograecae linguae*) έχουν μεταφραστεί σε πιο λόγια ή «αυθεντική», δηλαδή αρχαϊζουσα, μορφή (*in propriam translata*). Η πληροφορία αυτή αντιστοιχεί και με τη διάταξη του κειμένου στο αυτόγραφο του Ζυγομαλά με το δημώδες κείμενο στην αριστερή στήλη και το λόγιο στη δεξιά, όπως θα ήταν αναμενόμενο για μια μετάφραση.

Από όσα έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα προκύπτουν τα εξής ερωτήματα:

α) πώς και γιατί δημιουργήθηκε το χειρόγραφο από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά;

β) ποιά είναι η λειτουργία της ενδογλωσσικής μετάφρασης ή, με άλλα λόγια, ποιο σκοπό εξυπηρετεί η δημώδης και η λόγια μορφή της κάθε θεματοεπιστολής;

γ) πώς αξιοποιήθηκε το χειρόγραφο από τον Crusius;

Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά πρέπει να μελετήσουμε περισσότερο την προσωπικότητα και το έργο του Γερμανού ουμανιστή.

* * *

Ο Martin Kraus ή Crusius γεννήθηκε το 1526 (ο πατέρας του ήταν Λουθηρανός πάστορας), σπούδασε αρχαία ελληνικά και λατινικά στο Στρασβούργο και στην Ulm και ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του καριέρα το 1554 ως καθηγητής στο σχολείο λατινικών του Memmingen. Το 1558 δημοσίευσε μια γραμματική της αρχαίας ελληνικής για σχολική χρήση με τον τίτλο *Puerilis in lingua Graeca institutionis Pars prima: Continens principia Orthographiae, Prosodiae, Etymologiae. Item, principia Religionis Christianae. Pro scholae Memmingensis Classe secunda. Pars altera* [...] – Βασιλεία: Johann Oporinus¹⁷. Η γραμματική αυτή γνώρισε μεγάλη επιτυχία με πάρα πολλές επανεκδόσεις σε όλο τον 16^ο αι. και χάρισε στον Crusius την φήμη του πολύ καλού γνώστη των αρχαίων ελληνικών, κάτι που του επέτρεψε να αναλάβει από το 1559 και ως τον θάνατο του, το 1607, τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών και λατινικών στο Πανεπιστήμιο του Tübingen.

Η μεγάλη σημασία της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών ως

17. Για έναν πλήρη κατάλογο όλων των τυπωμένων έργων του Crusius βλ. T. WILHELM, *Sonderband*, 223 κ.ε.

«ιερής γλώσσας» για τους Λουθηρανούς – ενδεικτικός για τη σημασία αυτή είναι και ο τίτλος της αρχαιοελληνικής γραμματικής του Crusius, όπου πλάι στην καθαυτό γραμματική προσφέρονται και «βασικά διδάγματα της χριστιανικής πίστης» – είναι γνωστή¹⁸. Ο Crusius είχε όμως αναπτύξει επιπλέον και μια προσωπική σχέση με την αρχαία ελληνική γλώσσα. Μια λεπτομέρεια της καθημερινής του ζωής καταδεικνύει ξεκάθαρα τη, σχεδόν μονομανή, προσήλωσή του στην εκμάθηση και καλλιέργεια της γλώσσας αυτής. Για περίπου πενήντα χρόνια ο Crusius συνήθιζε, ακούγοντας (στα γερμανικά) το κήρυγμα μέσα στην εκκλησία του Tübingen, να γράφει –κυριολεκτικά στα γόνατα του– περίληψη όσων άκουγε στα αρχαία ελληνικά. Οι περιλήψεις αυτές, συνολικά σχεδόν 7000, σώζονται μέχρι σήμερα στην πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη του Tübingen¹⁹. Η πληροφορία αυτή, περίπου ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, έρχεται να επιβεβαιώσει την εικόνα για τη σημασία της αρχαίας ελληνικής την περίοδο αυτή και η οποία συνοψίζεται από τον W. Ludwig ως εξής: «Τα αρχαία ελληνικά αποτελούν για τον Crusius και για τους σύγχρονούς του ουμανιστές όχι μόνο αντικείμενο μελέτης αλλά και ένα σημαντικό μέρος της υπόλοιπής τους ζωής»²⁰.

Ο Crusius οφείλει την επαγγελματική του σταδιοδρομία στην τέλεια γνώση των αρχαίων ελληνικών· χρησιμοποιεί τη γλώσσα αυτή επίσης και για ιδιωτικούς σκοπούς (σε επιστολές προς άλλους ουμανιστές, επιθαλάμια ποιήματα που συνθέτει για διάφορες αφορμές και, βέβαια, στο ημερολόγιο του ως μια «κρυφή» γλώσσα για προσωπικές σημειώσεις²¹). Η ελληνομάθεια του Crusius στάθηκε στην ουσία και η αφορμή για την έναρξη ενός θεολογικού διαλόγου μεταξύ της προτεσταντικής εκκλησίας της Βυρτεμβέργης και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αι.

18. Βλ. σχετικά PODSKALSKY / METALLINOS, σελ. 157.

19. Ένας αναλυτικός κατάλογος των περιλήψεων αυτών βρίσκεται στον WILHELMI, *Sonderband*, σελ. 27 κ.ε.

20. W. LUDWIG, *Hellas in Deutschland: Darstellungen der Gräzistik im deutschsprachigen Raum aus dem 16. und 17. Jahrhundert* [Berichte aus den Sitzungen der Joachim-Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften e.V., Hamburg; 16,1], Göttingen 1998, σελ. 82. Ο Crusius αποτελεί πάντως ειδική περίπτωση ακόμα και μεταξύ των συγχρόνων του ανθρωπιστών.

21. Βλ. σχετικά M. FAUST, «Die Mehrsprachigkeit des Humanisten Martinus Crusius», στο: *Homenaje a Antonio Tovar ofrecido por sus discípulos, colegas y amigos*, Μαδρίτη 1972, 137-149.

(1573-1581)²². Με την ευκαιρία της αποστολής ενός απόφοιτου του Πανεπιστημίου του Tübingen ως πάστορα στην Κωνσταντινούπολη (ως μέλους της συνοδείας του Γερμανού πρέσβη) ο Crusius έστειλε προς τον παντελώς αγνωστό του Οικουμενικό πατριάρχη μια επιστολή με σκοπό τη σύναψη φιλικών σχέσεων, γραμμένη στα ελληνικά²³, απαριθμώντας τους λόγους που τον οδήγησαν στην κίνηση αυτή γράφει και τα εξής:

ἔτερον δ' αἴτιον, τοῦτο: ὅτι διαπαντὸς φιλέλλην ὦν, τὸ πλεῖον τῆς ζωῆς μου, ἀμφὶ τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν καὶ παιδείαν ἔσχον: καὶ κατὰ τὴν μικρὰν μου δύναμιν, ἐν τοῖς τοῦ οὐριτεβεργικοῦ τοπάρχου διδασκαλείοις (. †ἄπερ ἐν πόλει τυβίγγη τυγχάνει.) τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα φυτεύω²⁴.

Η πρώτη αυτή επαφή εξελίχθηκε σε έναν θεολογικό διάλογο, με την αποστολή θεολογικών κειμένων από την Βυρτεμβέργη στο Πατριαρχείο και αντίστοιχες απαντήσεις των θεολόγων του Πατριαρχείου, ο οποίος έληξε το 1581 χωρίς καμμία ουσιαστική προσέγγιση μεταξύ των δύο πλευρών. Ο Crusius υπήρξε από ένα σημείο και ύστερα με τον απαράμιλλο ενθουσιασμό και την ακάματη εργατικότητά του ο κινητήριος μοχλός για την εξέλιξη του διαλόγου αυτού²⁵.

Τα αρχαία ελληνικά γίνονται στην ιστορική αυτή συγκυρία όχημα για την επικοινωνία με το πατριαρχείο· ο Crusius είναι αυτός που συντάσσει (συνήθως μεταφράζοντας στα ελληνικά κείμενα άλλων θεολόγων γραμμένα στα λατινικά) τις επιστολές που αποστέλλονται στην Κωνσταντινούπολη και μεταφράζει στα λατινικά τις απαντήσεις του πατριαρχείου. Ο θεολογικός αυτός διάλογος, εκτός από το ότι ισχυροποιεί τη θέση του στο κορυφαίο προτεσταντικό πανεπιστήμιο της εποχής του, τού δίνει τη δυνατότητα ενός απευθείας διαύλου επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη και άλλες περιοχές του ελληνόφωνου χώρου.

22. Για το διάλογο αυτό βλ. την εξαντλητική μονογραφία της D. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie: der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573-1581* [Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte; 37], Göttingen 1986, που βασίζεται κατά μεγάλο μέρος σε υλικό από τα χειρόγραφα ημερολόγια του Crusius. Επίσης βλ. και την περιεκτική περιγραφή και ανάλυση από τον PODSKALSKY / METALLINOS, σελ. 148-165 (και με σχετική βιβλιογραφία).

23. PODSKALSKY / METALLINOS, 149.

24. Mh 466.1, σελ. 3. Crusius προς τον Πατριάρχη Ιερεμία· 7.4.1573)

25. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie*, 93 κ.ε.

Ο λόγος για τον οποίο μπαίνουμε σε τόσες λεπτομέρειες για τα ιστορικά αυτά γεγονότα είναι διπλός:

Από τη μια το γεγονός ότι αφορομή για τη σχέση του Crusius με τον Ιωάννη και τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά και την επιστολική φιλία του με τον δεύτερο –που οδήγησε στη δημιουργία του χειρογράφου που μας απασχολεί εδώ– στάθηκε ο θεολογικός αυτός διάλογος. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς μας επιτρέπει να συσχετίσουμε τα κίνητρα και τις πράξεις του Γερμανού ουμανιστή (και σε μικρότερο βαθμό και των Ζυγομαλάδων) με την πορεία του διαλόγου αυτού.

Από την άλλη επειδή ο Crusius χρησιμοποιεί ήδη το 1573, πριν δηλ. την επίσημη έναρξη του θεολογικού διαλόγου και την επαφή του με τους αξιωματούχους του Πατριαρχείου, τον όρο *φιλέλλην* για να περιγράψει τον εαυτό του και τη σχέση του με την αρχαία ελληνική γλώσσα²⁶. Η συνεχής και επαναλαμβανόμενη χρήση του όρου από τον ίδιο σε όλα του σχεδόν τα κείμενα, τυπωμένα ή και ανέκδοτα, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι εξέδωσε την *Turcogr.* και άλλα συναφή βιβλία²⁷, είχε ως αποτέλεσμα να «ανακηρυχθεί», από την ελληνόγλωσση κυρίως βιβλιογραφία, ως ο πρώτος φιλέλληνας της Ευρώπης, πρωτοπόρος του Byron και των υπολοίπων Ευρωπαίων φιλελλήνων του 19^{ου} αι.

26. Επιλέγω συνειδητά τον όρο «αρχαία ελληνική / αρχαιοελληνική» για να αποδώσω το, κατά την γνώμη μου, ακριβές νόημα του όρου «φιελληνία»: όπως έχω προσπαθήσει να δείξω και αλλού (TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 47 επ.) την περίοδο αυτή ο Crusius χρησιμοποιεί τον όρο *φιλέλλην* για τον εαυτό του και για άλλους ουμανιστές που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αρχαία ελληνική γλώσσα. Το ενδιαφέρον του για τη σύγχρονή του ελληνική γλώσσα και τους ομιλητές της αναπτύσσεται σταδιακά από το 1571 και εξής και συνδέεται απόλυτα με σύγχρονά του ιστορικά γεγονότα (ναυμαχία της Ναυπάκτου) σε συνάρτηση με την έναρξη και την εξέλιξη του θεολογικού διαλόγου (TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 57 κ.ε.).

27. Την *Turcogr.* ακολούθησε το 1585 η *Germanograecia* (= *Germanograeciae Libri sex: In quorum prioribus tribus, Orationes: in reliquis Carmina, Graeca & Latina, continentur. Ob Graecae linguae studium, quod iampridem Alpes in Germaniam transvolavit, diligenter retinendum, & ad plurimarum rerum, quae ab anno M.D. LXVI usque ad tempus praesens contigerunt, non iniucundam cognitionem, editi. Auctore Martino Crusio, utriusque linguae in Tybingensi Academia Professore...*, Βασιλεία: Leonhard Ostein για λογαριασμό του εκδότη Sebastian Henricpetris). Για την *Germanograecia*, που έχει ως θέμα της την καλλιέργεια της αρχαίας ελληνικής στον γερμανόφωνο χώρο βλ. αναλυτικά, LUDWIG, *Hellas in Deutschland*.

Για να περιγράψει τη στάση του απέναντι στην ελληνική γλώσσα ο Crusius χρησιμοποιεί τον όρο *φιλελληνία*²⁸. το ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του προς τον Ιωάννη Ζυγομαλά είναι διαφωτιστικό:

ἐπειδὴ γὰρ ἐγώ, καίπερ γερμανὸς τὸ γένος, ἤτοι ἀλεμανὸς, ὦν, τὴν παλαιὰν ὑμῶν γλῶσσαν, ἐκ διδασκάλων ἐμφύχων τε καὶ ἀφύχων, μετρίως ἔμαθον: θαυμαστός με τῆς φωνῆς αὐτῆς, καὶ τ(ῶν) αὐτὴν ἐκ φύσεως ἐχόντων, ἔρωσ ἔχει: ἄλλως τε, καὶ ὅτι ἀνὰ πολλοὺς ἤδη ἐναυτοῦς, ἐνταῦθα πολλοῖς αὐτὴν ἐνστάζειν νέοις ἔργον ἔχω²⁹.

Όπως φαίνεται νομίζω καθαρά και από τη χρήση του όρου ἔρωσ στο πιο πάνω παράθεμα, ο όρος *φιλελληνία* σημαίνει «αγάπη προς κάθε τι ελληνικό», που στα συμφραζόμενα των ενδιαφερόντων και της βιογραφίας του Crusius σημαίνει κυρίως την αρχαιοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία. Ο Crusius προσπαθεί ως ένα βαθμό να κολακεύσει έναν σημαντικό αξιωματούχο του Πατριαρχείου σε ένα κρίσιμο στάδιο του θεολογικού διαλόγου (και τῶν αὐτὴν ἐκ φύσεως ἐχόντων), το απόσπασμα αυτό όμως περιγράφει με μεγάλη ακρίβεια την γενικότερη στάση του απέναντι στην ελληνική γλώσσα³⁰. Ο Crusius διαφέρει πάντως από όλους του σύγχρονούς του ουμανιστές στο ότι ενδιαφέρεται για την ελληνική γλώσσα σε όλες τις μορφές και χρονικές περιόδους.

Ο γερμανός ουμανιστής αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Ιωάννη

28. Πρβλ. π.χ. το ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του Crusius προς τον Γαβριήλ Σεβήρο: «ἐντεῦθεν ἐμοί, ὀσιώτατε κύριε καὶ ἀρχιεπίσκοπε Γαβριήλε, μεῖζόν τι παρέστηκε θάρσος, τοῦ τῇ ὀσιότητί σου ἐπιστέλλειν: εἰ μὴδὲν ἄλλο, ἐν τῷ παρόντι γε, ἀλλ' οὖν ἀσπασμόν, μεθ' ὅσης ὀφείλω πρὸς τὴν σὴν ὀσιότητα αἰδοῦς: ὑπὸ τῆς λῖαν μου φιλελληνίας ἀναγκασθεῖς: ὑφ' ἧς καὶ τῷ παναγιωτάτῳ τῆς Κωσταντίνου πόλης πατριάρχῃ, τοῖς προλαβοῦσιν ἔτεσιν ἐνοχλεῖν ἐτόλμησα: καὶ φιλοστοργότατα παρ' αὐτοῦ τῆς ἀγιότητος, δι' ἀποκρίσεων, καὶ λῖαν ἀνάξιος ὦν, ἡμείφθην» (Mh 466.2, σελ. 291, 15.9.1580).

29. Mh 466.1, σελ. 69-70, 21.1.1575).

30. Πρβλ. και όσα αναφέραμε πιο πάνω για τη συνήθεια του να κρατάει περιλήψεις στα αρχαία ελληνικά των θρησκευτικών κηρυγμάτων στην εκκλησία. Βλ. και D. WENDEBOURG, «“Alles Griechische macht mir Freude wie Spielzeug den Kindern”. Martin Crusius und der Übergang des Humanismus zur griechischen Landeskunde», στο: H. EIDENEIER, *Graeca recentiora in Germania: deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* [Wolfenbütteler Forschungen 59], Wiesbaden 1994, 113-21 αλλά και τις αντιρρήσεις που διατυπώνονται στο ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 62, σημ. 91.

Ζυγομαλά και των υπολοίπων αλληλογράφων και συνομιλητών του³¹ φορείς της ελληνικής γλώσσας· για τον ίδιο (αλλά και για τους Έλληνες συνομιλητές του, όπως θα δούμε στη συνέχεια) η γλώσσα αυτή μπορεί να αποτελεί μια «εκβαρβαρισμένη» μορφή της αρχαίας ελληνικής (πρβλ. τον όρο *Barbarograeca lingua* που χρησιμοποιεί ο Crusius όταν αναφέρεται στις θεματοεπιστολές που του έστειλε ο Θ. Ζυγομαλάς), ο ίδιος όμως την αντιμετωπίζει ως συμπλήρωμα των αρχαιοελληνικών του γνώσεων, όπως φαίνεται καθαρά και από το ακόλουθο παράθεμα μιας επιστολής του προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά³²:

βουλοίμην γὰρ ἂν καὶ τῆς καινουρηθείσης ταύτης (.ῆς ἤδη μικράν τινα γεῦσιν ἔχω.) μέχρι του γνῶσιν (.μόνον τοῦ συνιέναι τὰ ἐν αὐτῇ ἐκδοθέντα.) τῇ παλαιᾷ καὶ γνησίᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ συνάπτειν: ὡς οὐ καλὸν ἔμοιγε δοκοῦν, τὰ ἀρχαῖα εἰδῶτα πη, τ(ῶν) παρὰ πόδας πάντῃ ἀμαθῶς ἔχειν. οὐ γὰρ οὖν σοίγε, κύριε, διὰ τούτων ἐπαχθῆς ἂν εἶναι θέλωμι: τῷ δὲ γερλαχίῳ, συμβουλής τινος ἢ μετρίας βοηθείας, εἰς τὸ τούτων, ἐπήβολον με ποιεῖν, ἀπὸ τῆς χρηστότητός σου μεταδίδοσθαι³³.

Όπως έχω προσπαθήσει να δείξω αναλυτικά και αλλού, συζητώντας τη σχετική βιβλιογραφία και τις πηγές της³⁴, η φιλελληνία του Crusius είναι διαφορετική από τον φιλελληνισμό του 19^{ου} αι. Η αντιμετώπιση του Crusius ως πρωτοπόρου του φιλελληνικού κινήματος του 19^{ου} αι. δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά γεγονότα και δεν αρκεί για να εξηγήσει τα κίνητρα που ώθησαν τον Γερμανό ουμανιστή να προσπαθήσει να μάθει την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του³⁵, να δημιουργήσει τη μεγαλύτερη συλλογή βενετικών εκδόσεων δημωδών κειμένων στο γερμανόφωνο χώρο³⁶, και να συντάξει ένα εξαιρετικά εκτεταμένο λεξικογραφικό έργο βασιζόμενο σε γραπτές

31. Από το 1579 και μετά ο Crusius είχε συχνά Έλληνες επισκέπτες στο σπίτι του στο Tübingen, με τη βοήθεια των οποίων μάθαινε την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του διαβάζοντας κείμενα και κάνοντάς τους ερωτήσεις. Για πλήρη περιγραφή μερικών από τους επισκέπτες αυτούς και έκδοση του σχετικού γλωσσικού υλικού βλ. TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 159-244 και 245-301.

32. Mh 466.1, σελ. 72, 21.1.1575. Αυτή και η προηγούμενη επιστολή προς τους Ζυγομαλάδες έχουν γραφεί την ίδια ημέρα και αποστέλλονται μαζί στην Κωνσταντινούπολη.

33. Βλ. και TOUFEXIS, «To Alphabetum...», 121, σημ. 19.

34. TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 33-56.

35. Βλ. αναλυτικά TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 125-145.

36. Βλ. Η. EIDENEIER, «Neograeca Crusiana», στον τόμο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ-ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ. ΤΟΜΕΑΣ

και άλλες πηγές³⁷ για τις δραστηριότητες του αυτές ο Crusius θεωρείται δίκαια ο ιδρυτής των νεοελληνικών σπουδών στην Ευρώπη.

Οι πραγματικοί λόγοι που οδήγησαν τον Crusius στη μελέτη της πρώιμης νεοελληνικής γλώσσας αποτελούν συνδυασμό προσωπικού ενδιαφέροντος, επίκαιρων πολιτικών και ιστορικών γεγονότων και «ιεραποστολικού» οίστρου. Δεν έχουμε εδώ τον χώρο να αναπτύξουμε τους παράγοντες αυτούς σε όλες τους τις λεπτομέρειες³⁸, αλλά αναφέρουμε επιγραμματικά ότι ο Crusius βλέπει στην πρώιμη νεοελληνική γλώσσα του 16^{ου} αι. και στα κείμενα που είναι γραμμένα σε αυτή μια πηγή πληροφοριών για την ζωή των Χριστιανών κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό, σε μια ιστορική περίοδο κατά την οποία η επέλαση των Οθωμανών στην Ευρώπη και οι ενδεχόμενες επιπτώσεις της αποτελούν το σημαντικότερο «πολιτικό» πρόβλημα σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο³⁹. Στα πλαίσια αυτά εκδίδει στην *Turcogr.* σχετικά ιστορικά κείμενα που τού στέλνουν, κατόπιν δικής του παραγγελίας, οι Ζυγομαλάδες από την Κωνσταντινούπολη⁴⁰ και δημιουργεί ένα εκτεταμένο δίκτυο πληροφοριοδοτών στον ελληνόφωνο χώρο, μέσω των οποίων αποκτά χρήσιμες πληροφορίες για τους Οθωμανούς.

Ακόμα σημαντικότερο ρόλο έπαιξε ο θεολογικός διάλογος, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, και οι προσωπικές ελπίδες του Crusius για τη θετική εξέλιξή του. Με βάση το ημερολόγιο του Crusius μπόρεσα, νομίζω πειστικά, να δείξω αλλού ότι ο ίδιος έτρεφε ελπίδες για «προσηλυτισμό» των ορθοδόξων χριστιανών της Ανατολής στην προτεσταντική πίστη με τη βοήθεια κατάλληλων θεολογικών κειμένων –πάνω από όλα τη μετάφραση της *Καινής Διαθήκης*– σε δημώδη γλώσσα⁴¹. ο Crusius είχε καταστρώσει ένα θεωρητικό (και μάλλον ουτοπικό) σχέδιο για την μετάβαση του Θεοδόσιου Ζυγομαλά για τον σκοπό αυτό

ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ (εκδ.), *Ζητήματα Ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1994, 63-70 και U. MOENNIG, «On Martinus Crusius's collection of Greek vernacular and religious books», *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, 1997, 40-78.

37. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 95-121.

38. Βλ. αναλυτικά ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 63 κ.ε.

39. Βλ. C. GÖLLNER, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, [Tvrca: die europäischen Türkendrucke Bibliographie 363 des XVI. Jahrhunderts, τόμ. 3], Βουκουρέστι [κ.α.] 1978.

40. Βλ. σχετικά PERENTIDIS, *Zygomalas*, 48-50 και N. JORGA, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι 1935, 80-112.

41. Στα πρότυπα αντίστοιχων σύγχρονων του προτεσταντικών προσπαθειών στον σλαβόφωνο χώρο, βλ. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 75-94.

στο Tübingen που δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή⁴². Αυτή η «άσκηση επί χάρτου» του Crusius μας επιτρέπει πάντως να εντάξουμε το ενδιαφέρον και τις ενέργειές του για την εκμάθηση της πρώιμης νεοελληνικής στα πλαίσια του θεολογικού διαλόγου ως ένα πιθανό δρόμο διάδοσης της λουθηρανικής θρησκείας στην Ορθόδοξη Ανατολή⁴³.

Για περίπου μια δεκαετία ο Crusius έκανε ότι του ήταν δυνατό για να συλλέξει κείμενα⁴⁴ γραμμένα στη δημόδη ελληνική της εποχής του· χρησιμοποίησε τα γραπτά αυτά, όπως και φυσικούς ομιλητές, από τους οποίους άντλησε ποικίλες γλωσσικές και γενικότερου ενδιαφέροντος πληροφορίες⁴⁵. Η «αγάπη» του για την αρχαία ελληνική και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την προσωπική του υστεροφημία⁴⁶ ενίσχυσαν σίγουρα την προσπάθειά του αυτή. Η γενικότερη μελέτη όμως όλου του χειρόγραφου υλικού με έχει οδηγήσει στην άποψη ότι ο σημαντικότερος λόγος για αυτή του την προσπάθεια ήταν μια, προσωπική και ενδόμυχη, ελπίδα για διάδοση της λουθηρανικής πίστης. Το ακόλουθο απόσπασμα από τον πρόλογο της *Turcogr.*, στο οποίο ο Crusius εξηγεί τους λόγους για τους οποίους περιλαμβάνει κείμενα γραμμένα στην πρώιμη νεοελληνική⁴⁷ στο βιβλίο αυτό, είναι αρκετά διαφωτιστικό για τον τρόπο σκέψης του:

42. Για τις λεπτομέρειες του σχεδίου αυτού βλ. TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 87 κ.ε. Το σχέδιο αυτό, διατυπωμένο με σαφήνεια στο ημερολόγιο του Crusius εκπροσωπεί σίγουρα μόνο τις ενδόμυχες σκέψεις του (τι θα ήταν δυνατό σε έναν ιδανικό, από την δική του οπτική, κόσμο), ο ίδιος δεν έτρεφε καμιά πραγματική φιλοδοξία για την εκπλήρωσή του.

43. Ο Crusius μετέφρασε στα πλαίσια του θεολογικού διαλόγου σε απλά αρχαία ελληνικά ένα προτεσταντικό κατηχητικό κείμενο το οποίο στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη σε μια προσπάθεια αποσαφήνισης των προτεσταντικών απόψεων· βλ. PODSKALSKY / METALLINOS, 158.

44. Βλ. σχετικά MOENNIG, «On Martinus Crusius's collection...».

45. Βλ. TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 125-244.

46. Σε περισσότερες από μια περιπτώσεις ο Crusius αναφέρεται, με σχετική είναι αλήθεια υπερηφάνεια, στον εαυτό του ως τον πρώτο γερμανό που ασχολήθηκε με την δημόδη ελληνική· πρβλ. ένα σχετικό απόσπασμα από το ημερολόγιο του στο TOUFEXIS, *Das Alphabetum*, 13.

47. Στην *Turcogr.* περιλαμβάνεται, εκτός από τις Θεματοεπιστολές στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί και άλλες ιδιωτικές επιστολές που του έχει στείλει ο Θ. Ζυγομαλάς, και μια (επαν)έκδοση της βενετικής έκδοσης της δημόδους *Βατραχουμομαχίας* του Δ. Ζήνου. Βλ. H. EIDENEIER, «Martinus Crusius Neograecus und die Folgen», στου Id., *Graeca recentiora in Germania: deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis 19. Jahrhundert* [Wolfenbütteler Forschungen 59], Wiesbaden 1994, 123-136.

Sic nostris etiam hominibus hanc linguam (hactenus à nemine nostrum, quod sciam, tentatam) pro parte mea notam facere volui: quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit⁴⁸.

Αν εντάξουμε την τελευταία πρόταση (quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit) στα συμφραζόμενα του θεολογικού διαλόγου και των θεωρητικών σχεδίων του Crusius για «κατήχηση» των Ορθοδόξων Χριστιανών, μπορούμε να ερμηνεύσουμε το γλωσσολογικό του ενδιαφέρον για την εκμάθηση της πρώιμης νεοελληνικής ως την προσωπική του συμβολή για τον σκοπό αυτό· στην ελπίδα ότι κάποτε το υλικό αυτό θα αποβεί χρήσιμο (quod fortè suo tempore aliquam utilitatem attulerit) μπορούμε ίσως να διαγνώσουμε και μια μικρή απογοήτευση για το άδοξο τέλος του θεολογικού διαλόγου.

Το χειρόγραφο που μας απασχολεί εδώ συνδέεται με τις πρώτες προσπάθειες του Crusius να συλλέξει, στα ιστορικά αυτά συμφραζόμενα, γλωσσικό υλικό για τη δημόδη ελληνική της εποχής του. Τον Μάρτιο του 1577 σε μια κρίσιμη περίοδο για την εξέλιξη του θεολογικού διαλόγου⁴⁹ γράφει στον Θεοδόσιο Ζυγομαλά:

Ἔτι δὲ, πέμπειν τι ἐκ τῆς σήμερον τῶν πολλῶν ἑλληνίδος γλώσσης (μόνον ἀμελουμένας ἐπιστολάς, ἢ ἀπερριμένα γράμματα ἀτιναοῦν) τοῦ ἰδεῖν με, ποία ἢ ἐν τῇ Κωνσταντίνου ἐφ' ἡμῶν φωνῇ: καὶ μᾶλλον δὲ, ποία ἢ ἐν ταῖς περιώνυμαις ἀθήναις. Συλλέγομαι ἐγώ, εἰ καὶ πάνυ ὀλίγα εὐρίσκω, καὶ παλαιοὺς χάρτας, καὶ διφθέρας, καίπερ κατατετημένα, ἢ καὶ σχεδὸν τὸ παράπαν ἀμαυρωθέντα: τοσοῦτόν μοι τοῦ τῶν ἑλληνικῶν πόθου περίεστι⁵⁰.

Ο Crusius επιθυμεί να αποκτήσει δείγματα τῆς σήμερον τῶν πολλῶν ἑλληνίδος γλώσσης, δηλαδή της ελληνικής γλώσσας που χρησιμοποιείται στην εποχή του. Η σύνδεση της ομιλουμένης ελληνικής με την κλασική ελληνική είναι σαφής από την αναφορά στην Αθήνα (ἐν ταῖς περιώνυμαις ἀθήναις). Η παράκληση αυτή προς τον Θ. Ζυγομα-

48. *Turcogr.*, σελ. *4'.

49. Οι θεολόγοι του Tübingen κάνουν την περίοδο αυτή μια τελευταία προσπάθεια διάσωσης του διαλόγου με την αποστολή μιας απάντησης στην πρώτη απάντηση του Πατριαρχείου (βλ. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie*, 84 επ., ιδιαίτερα 104-106)· στέλνουν μάλιστα και δώρα στον Πατριάρχη και τους δυο Ζυγομαλάδες (ibid., 103).

50. Mh 466.1, σελ. 456, Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, Μάρτιος 1577.

λά συνοδεύεται και από ένα, σχετικά μικρό, χρηματικό ποσό⁵¹. Ένα χρόνο νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1576, ο Crusius είχε στείλει στον Θεοδόσιο έναν κατάλογο με λέξεις από δημώδη κείμενα την σημασία των οποίων αγνοεί και θα ήθελε να γνωρίζει⁵². Ο Crusius προσπαθεί, ήδη από το 1571, να μάθει την ομιλουμένη ελληνική γλώσσα της εποχής του και για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι τον Φεβρουάριο του 1579⁵³, ο Θεοδόσιος αποτελεί την μοναδική σχεδόν πηγή σχετικών πληροφοριών. Ο Crusius εξουσιοδοτεί τον Stephan Gerlach, στον οποίο αποστέλλει και το σχετικό χρηματικό ποσό, να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν περισσότερα κείμενα σε δημώδη γλώσσα:

Ich woelte doch gern aliquid in vulgari lingua, was es doch waere:⁵⁴ seu Legendae, seu litterae familiares abiectae, et ex diversis Graecis locis, ut Dialectos viderem. [...] Summa Historicum aliquid, aut Theologicum, cupio⁵⁵.

Οι «παραγγελίες» του Crusius έφτασαν μέσω του Gerlach στον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, ο οποίος δικαιολογείται τον Φεβρουάριο του 1578 για την καθυστέρηση της αποστολής των σχετικών κειμένων:

ἃ δὲ μοι ἔπεμψας κύριε μαρτίνε, τοῦ ἐξελληνίσαι, ἔλαβον τότε μετ' ἐμοῦ, ἐν τῇ ἐξαρχία ἀπερχόμενος, καὶ ὅτε ἤγον σχολήν, ἐπόνουν τί, καὶ ἐτελείωσα, πᾶν ὃ ἤτησας. ἐπεὶ δὲ διελθόντες τὴν ἀνατολήν, εἰς ῥόδον τὴν νῆσον κατηντήσαμεν. ἐκεῖ δὲ πάντα ἀφήκα βιβλία μου, ῥοῦχα, καὶ ἄλλα, ὡς δυσβάστακτα, πεμφθῆναι διὰ νεῶς εἰς κωνσταντίνου. καὶ ἔτι τοῦτο μὲν ὑπὸ τοῦ σφοδροτάτου χειμῶνος, ὑπὲρ ποτε πνεύσαντος, τοῦτο δὲ καὶ ὑπὸ θαλαττίων ἀκουομένων ληστῶν, ὁ ῥόδου ἀρχιερεὺς οὗ εἰς χεῖρας ἀφέθησαν, οὕπω μοι τί ἔπεμψεν. ἔλαθον δὲ μετὰ τῶν ἄλλων, ἀκείναι τὰ σημειώματα θεῖναι ἐκεῖ. τούτου

51. «καὶ ἄλλά τε ἅπτα ἀπέστειλά σοι, καὶ δύο χρυσᾶ νομίσματα: μικρὸν μὲν δῶρον τουτίγε, δεῖγμα δ' ὅμως τῆς διακαοῦς μου πρὸς σὲ φιλίαν» (Mh 466.1, σελ. 454, Μάρτιος 1577, τμήμα της ίδιας επιστολής).

52. Βλ. σχετικά ΤΟΥΦΕΞΗΣ, «Το Alphabetum...», 122, σημ. 21-24.

53. Τον Φεβρουάριο του 1579 ο Crusius συνεργάζεται για πρώτη φορά με έναν ομιλητή της ελληνικής στο Tübingen, τον Σταμάτιο Δονάτο. Βλ. σχετικά ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 184 κ.ε.

54. Η χρήση περισσότερων από μία γλωσσών στο ίδιο κείμενο είναι κάτι πολύ συνηθισμένο για τον Crusius, βλ. FAUST, «Die Mehrsprachigkeit...», και ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 141.

55. Mh 466.1, σελ. 537, Crusius προς τον Gerlach, Ιούνιος 1577.

χάριν ἀξιῶ σε οὐδέν τι λυπηθῆναι τῆς βραδυτῆτος (sic). πέμψω γὰρ ὡς οἶμαι, διὰ κυρίου στεφάνου, καὶ εἴτι ἄλλο προσέτι λόγου ἄξιον, ... | ... Πέμψαι ἔχω σοὶ καὶ ἐπιστολὰς τῶν παρ' ὑμῖν σωζομένων σοφῶν, οἰκιοχειρῶν, ἃς τῇ ἰδιωτικῇ ἐπέξευσα γλώττῃ, σοὶ χαριζόμενος⁵⁶.

Ο Ζυγομαλάς ανταποκρίνεται στις επιθυμίες του Crusius, χωρίς αμφιβολία επειδή του δίνεται η ευκαιρία απόκτησης ενός επιπλέον εισοδήματος⁵⁷.

Ο Crusius και ο Θεοδόσιος ανταλλάσσουν πλέον, όπως βλέπουμε, και προσωπικές επιστολές, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι το γενικότερο ζήτημα του θεολογικού διαλόγου φεύγει από το προσκήνιο. Όταν φτάνουν στο Tübingen, τον Απρίλιο του 1578, επιστολές του Ιωάννη και του Θεοδόσιου Ζυγομαλά στις οποίες αναφέρονται με ενθαρρυντικά λόγια στην εξέλιξη του διαλόγου⁵⁸, ο Crusius είναι τόσο ενθουσιασμένος που δίνει στον νεογέννητο γιό του⁵⁹ το όνομα Theodosius, προς τιμή του Θεοδόσιου Ζυγομαλά:

Ὅσῃ ἐμοὶ χαρὰν, ἢ κ' μὴνὸς ἀπριλίου (μεθ' ἧν, ἢ κγ' τοῦ ἀπριλίου, ἢ τῷ ἀγίῳ Γεωργίῳ παρ' ὑμῖν ἐπάνυμος) προυξένησεν: γνοίης ἂν ἐντεῦθεν: ὅτι τε υἱὸς μοι, ἐκ τῆς ἀγαπητῆς μου συζύγου Καθαρίνης, τῇ προτεραιῇ τῆς κ' τεχθεῖς, τῇ κ' εἰς χριστὸν ἐβαπτίσθη: ὃν ἐπὶ τῷ φιλτάτῳ σου ὀνόματι θεοδόσιον ἐκάλεσα, πουλχερίας || Sed hic charus meus infans Theodosius X. Decemb. .78. obiit. || (τριετοῦς παιδὸς στωμύλης, καὶ ἡδίστης) ἀδελφόν: καὶ τότε καὶ τὰ ὑμέτερα περιπόθητα γράμματα δεῦρο ἐκομίσθη: [...]⁶⁰.

Ο S. Gerlach, που μέχρι το σημείο αυτό λειτουργούσε ως ο σύνδεσμος του Crusius στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψε στο Tübingen τον Δεκέμβριο του 1578. Μαζί του έφερε ένα μεγάλο αριθμό χειρογράφων, άλλα αγορασμένα για λογαριασμό του Crusius και άλλα για λογαριασμό του δούκα της Βυρτεμβέργης, Λουδοβίκου. Ο «φιλέλληνας» Crusius στρώνεται στη δουλειά και αντιγράφει και για τον

56. Mh 466, σελ. 619-620, επιστολή Θ. Ζυγομαλά προς τον Crusius, 20.2.1578. Για το ταξίδι αυτό του Ζυγομαλά βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, 31-32 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

57. Βλ. και ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 80-81 όπου ο Θ. Ζυγομαλάς χωρίς πολλές περιστροφές προσφέρει τις σχετικές του υπηρεσίες στον Crusius.

58. Βλ. WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie*, 116.

59. Που απεβίωσε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, βλ. τη σημείωση στα λατινικά του Crusius στο απόσπασμα που ακολουθεί.

60. Mh 466.1, σελ. 649, Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, 27.6.1578.

εαυτό του χειρόγραφο με αρκετές εκατοντάδες σελίδες που προορίζονταν για τον Λουδοβίκο:

ὄρα δὲ πηλίκον ὑπὸ φιλελληνίας μόχθον ἤνεσχόμεν νεωστί, μετὰ τὴν τοῦ γερλαχίου ἐπάνοδον. ἀπὸ τῆς κ'. τοῦ ἔγγιστα δεκεμβρίου, ἕως τῆς ια'. τοῦ νῦν ἀπριλίου, ἀπεγραψάμην ἑμαυτῶ τὰ τρία ταῦτα: τὸ χρονικὸν κωνσταντίνου τοῦ μανασῆ⁶¹, τὸν γρηγόριον εἰς τὸ ἄσμα τῶν ἁσμάτων⁶², καὶ τὸ χρονικὸν θεοδοσίου τοῦ μελιτινοῦ⁶³, μετὰ τῶν πατρίων τῆς κωνσταντινουπόλεως⁶⁴ καὶ ταῦτα πάντα, ἐνὶ καλὰμῳ χηναίῳ, προσέτι καὶ ὁσημέραι τέως δύο ὥρας ἐν τῇ ἀκαδημίᾳ διδάσκων καὶ ἄλλα ἀσχολούμενος⁶⁵.

Δύσκολα θα μπορούσαμε, νομίζω, να βρούμε καλύτερο παράδειγμα για να καταδείξουμε την εργατικότητα του χαλκέντερου Crusius. Είναι χαρακτηριστικό επίσης για την προσωπικότητα του γερμανού ουμανιστή, όπως αυτή έχει περιγραφεί μέχρι τώρα, ότι επικαλείται την φιλελληνία του ως τον λόγο που τον ώθησε στην δραστηριότητα του αυτή ως αντιγραφέα χειρογράφων (*πηλίκον ὑπὸ φιλελληνίας μόχθον ἤνεσχόμεν νεωστί*).

Δύο βδομάδες μετά το τέλος της ενασχόλησής του αυτής με την αντιγραφή χειρογράφων, ο Crusius αρχίζει, στις 25 Απριλίου 1579, να διαβάζει το υλικό που του έστειλε ο Θ. Ζυγομαλάς από την Κωνσταντινούπολη και το οποίο αποτελεί μέρος του χειρογράφου που μας απασχολεί εδώ. Στο χειρόγραφο αυτό προηγούνται, όπως αναφέραμε, των Θεματοεπιστολών δυο ομάδες άλλων επιστολών. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από επτά επιστολές σε λόγια γλώσσα που αποτελούν μεταφράσεις του Ζυγομαλά⁶⁶ δημοδών επιστολών (με απο-

61. = κώδ. Tyb. Mb 35, βλ. SCHMID, *Verzeichnis*, 67-8.

62. = κώδ. Tyb. Mb 37, XIII, SCHMID, *Verzeichnis*, 73.

63. = κώδ. Tyb. Mb 20, pagg. 1-460, βλ. SCHMID, *Verzeichnis*, 44.

64. = κώδ. Tyb. Mb 20, pagg. 1-146, βλ. SCHMID, *Verzeichnis*, 44.

65. Mh 466.2, pag. 33, Crusius προς τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά, 13.4.1579).

66. Ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς έχει αναπτύξει ποικίλη (ενδογλωσσική) «μεταφραστική» δραστηριότητα κατά τον 16^ο αι.: για τις μεταφράσεις νομικών κειμένων βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, passim, και τον Ιδ., «L'infiltration du grec populaire dans les compilations juridiques: la Synopsis minor (fin du XIIIe s.) et sa Paraphrase par Théodose Zygomalas (fin du XVIe s.)», στο: *Unlocking the potential of texts. Interdisciplinary Perspectives on Medieval Greek*, προσβάσιμο στο διαδίκτυο στην σελίδα:

<http://www.mml.cam.ac.uk/greek/grammarofmedievalgreek/unlocking/html/Perenti>

δέκτη ή αποστολέα τον ίδιο): οι δημώδεις επιστολές είχαν φτάσει ξεχωριστά στα χέρια του Crusius⁶⁷. Τόσο το λόγιο όσο και το δημώδες κείμενο έχουν δημοσιευτεί στις σελ. 217-227 της *Turcogr.*

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από δέκα επιστολές σε δημώδη γλώσσα που αποτελούν αποτέλεσμα αντίστροφης ενδογλωσσικής μετάφρασης (και πάλι από τον Ζυγομαλά), από τη λόγια στη δημώδη. Είναι και αυτές δημοσιευμένες στην *Turcogr.* (σελ. 238-255)⁶⁸ μαζί με το κείμενο σε αρχαϊζουσα γλώσσα, το οποίο επίσης είχε φτάσει χωριστά στα χέρια του Crusius.

Στην πρώτη σελίδα του χειρογράφου ο Ζυγομαλάς γράφει τα εξής:

τὰς ἐπιστολάς ταύτ(ας) ἐσημειωσάμην, χάριν σου ¹ σοφώτ(ατε) κύριε μαρτίνε κρούσιε, ἴν' ἐνωτισθείης, πῶς ¹ τὴν ἀπλήν ταύτην προφέρουσι φωνή, εἴτε κοινήν, ¹ τὴν ἔχουσαν καὶ ἑλληνικάς λέξεις, καὶ ἀπὸ ἄλλων γλωσσ(ῶν). ¹ οἱ γὰρ πλησιάζοντες λατίνοις, τινὰς φωνὰς ἀναμιγνύουσιν. ¹ οἱ ἀγαρηνοῖς, ὁμοίως, οἱ βουλγάροις ὡσαύτως. ¹ καὶ ἔτι ἔχουσι καὶ ἰδιώματα τινὰ ἐν τῇ προφορᾷ. πλὴν ¹ ὁ εἰδὼς λαλεῖν ἀπλῶς μίαν τῶν διαλέκτων εἰπεῖν, ὡσεὶ ¹ οἱ βυζάντιοι τυχόν, ἢ οἱ ναύπλιοι, οἶδε λαλεῖν, ἢ ¹ ἵνα εἶπω κρεῖττον ἵνα καταλαμβάνη καὶ ἀκούη, καὶ ¹ τὰς λοιπὰς, διαφέρουσ(ας) καὶ ἐν προφορᾷ ὡς εἴπομεν ¹ καὶ ἐν λόγοις τισίν. ἢ πλεον δε βάρβαρ(ος) ἔστι νῦν ἢ τῶν ἀθηναί(ων), ¹ ἢ τις ἦν ὅτε ὑπῆρχεν ἀρίστη. ἦν τις εἰ εἶπη καταδιάμετρον ¹ τῆς πάλαι τὴν νῦν, οὐκ ἂν ἄμαρτοι. ἀκούοντες γὰρ ¹ ἡμεῖς αὐτῶν, ἐνοοῦμεν (sic) πῶς τὶ λέγουσίν, ἐν γὰρ τισι παρηλλαγμένως λέγουσι καὶ ὀνομάζουσι, πλὴν γελᾶν ¹ οὐ δυνάμεθα ἐνωτιζόμενοι αὐτῶν⁶⁹.

Ὅπως είδαμε πιο πάνω ο Crusius είχε ζητήσει την αποστολή δειγμάτων της δημώδους γλώσσας με την επιστολή του προς τον Gerlach (βλ. πιο πάνω, σελ. 319) εκφράζει μάλιστα το ενδιαφέρον

dis.html (τελευταία επίσκεψη στις 15/02/2007), ενώ για τη μετάφραση του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* και την έκδοση ενός αποσπάσματος βλ. Γ. ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός λόγος*, I, Θεσσαλονίκη 2001, 223-225.

67. Δεν έχω ακόμα καταφέρει να εντοπίσω περισσότερες πληροφορίες για το πως έφτασαν οι επιστολές αυτές στα χέρια του Crusius, αν ήταν αυτόγραφες ή αντίγραφα του Ζυγομαλά κτλ. Πρόκειται πάντως μάλλον για τις επιστολές στις οποίες αναφέρεται ο Ζυγομαλάς στην επιστολή που αναφέραμε πιο πάνω (σελ. 319) με την οποία δικαιολογείται για την καθυστέρηση της αποστολής του υλικού.

68. Πρβλ. SCHMID, *Verzeichnis*, 56-57.

69. Σελ. 1 του χειρογράφου των *Θεματοεπιστολῶν* πρβλ. *Turcogr.*, σελ. 216.

του για διαφορετικές διαλέκτους όπως χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Ο Ζυγομαλάς απαντά με συντομία στα ερωτήματα αυτά του Crusius σχετικά με τη δημόδη γλώσσα της εποχής⁷⁰.

Η επιστολή του Ζυγομαλά επιβεβαιώνει ότι το χειρόγραφο δημιουργήθηκε για λογαριασμό του Crusius (πρβλ. γρ. 1-2: *χάριν σου σοφώτατε κύριε μαρτίνε κρούσιε*). Ο Ζυγομαλάς συνοφίξει τα βασικά χαρακτηριστικά της ομιλουμένης ελληνικής γλώσσας της εποχής του, της οποίας φυσικός ομιλητής είναι ο ίδιος, στον μη φυσικό ομιλητή Crusius ως εξής:

α) η ομιλουμένη γλώσσα της εποχής του Ζυγομαλά (η *άπλη* ή *κοινή*, γραμμή 3) δανείζεται ξένες λέξεις σε περιοχές όπου υπάρχει γλωσσική επαφή με ομιλητές άλλων γλωσσών. Ο Ζυγομαλάς αναφέρεται στις ρομανικές γλώσσες (*λατίνοις*, γρ. 5⁷¹), στην τουρκική (*άγαρηνοίς*, γρ. 6) και τη βουλγαρική (*βουλγάροις*, γρ. 6). Τα δάνεια αυτά χρησιμοποιούνται παράλληλα με λέξεις ελληνικής προέλευσης (*έλληνικές λέξεις*, γρ. 4)

β) ορισμένες διάλεκτοι της εποχής του Ζυγομαλά παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες στην προφορά (*και ἔτι ἔχουσι και ιδιώματα τινὰ ἐν τῇ προφορᾷ*, γρ. 7· *διαφέρουσ(ας) και ἐν προφορᾷ ὡς εἶπομεν*, γρ. 11). Ο Ζυγομαλάς εννοεί εδώ προφανώς διαφορετικές πραγματώσεις

70. Αυτή δεν είναι η μοναδική επιστολή του Θ. Ζυγομαλά προς τον Crusius για γλωσσικά θέματα. Ο Ζυγομαλάς είχε ήδη ενημερώσει τον Crusius το 1576 για την έλλειψη βοηθημάτων προς εκμάθηση της δημόδους γλώσσας· βλ. ΤΟΥΦΕΞΙΣ, *Das Alphabetum*, 80. Πρβλ. επίσης και μια πιο αναλυτική επιστολή του Θ. Ζυγομαλά προς τον S. Gerlach με ημερομηνία 7.3.1581 με παρόμοιο θέμα, δημοσιευμένη από τον Crusius στην *Turcogr.*, σελ. 99· βλ. σχετικά και Π. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, «Ἐπὶ τῆς δημοτικῆς εἰς τῶν Ἑλλήνων μετεγλώττισα...». Από την αλληλογραφία του Martinus Crusius (1526-1607) με έλληνες λογίους του 16ου αι., στο: Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ / Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ / Α.Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998*, I, Αθήνα 1999, 317-325.

71. Το ουσιαστικό *Λατίνος* εμφανίζεται στην επιτομή του λεξικού Κριαρά με τρεις σημασίες («Ρωμαίος», «Φράγκος», «Ρωμαιοκαθολικός») (βλ. την ηλεκτρονική εκδοχή του λήμματος στην διεύθυνση http://www.greeklanguage.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/search.html?lq=18873&dq=, τελευταία επίσκεψη 12/02/2007). Ο ίδιος ο Ζυγομαλάς έχει χρησιμοποιήσει τον όρο για να αναφερθεί στην Κρητική διάλεκτο (βλ. *Turcogr.*, σελ. 99). Κατά τη γνώμη μου ο Θεοδόσιος αναφέρεται στο χωρίο αυτό γενικότερα στις φραγκοκρατούμενες και ενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνοφώνου χώρου.

φωνημάτων σε διαλέκτους της εποχής του που οφείλονται στην επίδραση φωνολογικών φαινομένων⁷².

γ) Ο γνώστης (δηλαδή ο φυσικός ομιλητής) μιας διαλέκτου όταν έρχεται σε επαφή με ομιλητές άλλων διαλέκτων είναι σε θέση, αν όχι να τις χρησιμοποιεί, τουλάχιστον να τις καταλαβαίνει (γρ. 7-12). Οι βασικές διαφορές μεταξύ των διαλέκτων που παρατηρεί ο Ζυγομαλάς είναι σε θέματα φωνητικής / φωνολογίας και λεξιλογίου (ίνα καταλαμβάνη και άκουη, και τὰς λοιπάς, διαφέρουσ(ας) και έν προφορᾶ ὡς εἴπομεν και έν λόγοις τισίν, γρ. 11-12). Από τη διατύπωση αυτή δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το αν οι διαφορές λεξιλογίου (έν λόγοις τισίν) αφορούν μόνο στη χρήση ξένων λέξεων ή και στη χρήση διαλεκτικού λεξιλογίου⁷³.

Οι πληροφορίες αυτές είναι εξαιρετικά πολύτιμες καθώς οι γνώσεις μας για τη χρήση μεσαιωνικών νεοελληνικών διαλέκτων στον προφορικό λόγο του 16^{ου} αι. είναι ελάχιστες.⁷⁴ Κάπως περισσότερες λεπτομέρειες περιλαμβάνονται στην επιστολή του Ζυγομαλά προς τον Gerlach του έτους 1581, που δημοσιεύτηκε από τον Crusius στην *Turcogr.* (βλ. πιο πάνω, σημ. 70): [...] ἄλλα ἕκαστος τὸν ἕτερον, και ἄλλον, οἶδε: και ἀκούει, αὐτοῦ λαλοῦντος. Τοῦτο δὲ μόνον, ὅτι εὐθύς

72. Σχετικά παραδείγματα από τη διάλεκτο των Αθηνών περιλαμβάνονται στην αντίστοιχη επιστολή του Ζυγομαλά στην *Turcogr.*, σελ. 99 (μεταξύ άλλων): τὰ σῦκα, σοῦκα λέγουσιν. Το φαινόμενο είναι γνωστό για τη σημερινή μορφή της διαλέκτου, βλ. Γ.Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, «Περὶ τοῦ υ ἐν τῇ Νέᾳ Ἑλληνικῇ», στοῦ ΙΔ., *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, II, Αθήνα 1907, 277-310· B.E. NEWTON, *The generative interpretation of dialect. A study of Modern Greek phonology*, Cambridge 1972, 19-23. Επίσης P. TRUDGILL, «Modern Greek dialects: a preliminary classification», *Journal of Greek Linguistics*, 4, 2003, 45-63.

73. Το λεξιλόγιο είναι ο τομέας εκείνος για τον οποίο διαθέτουμε αρκετά πρώιμες μαρτυρίες για την ύπαρξη διαλέκτων στον ελληνόφωνο χώρο κατά την μεσαιωνική περίοδο· βλ. σχετικά Σ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, *Από την Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Η ελληνική γλώσσα από τα ελληνιστικά χρόνια ως τα νεώτερα χρόνια. Η ελληνική γλώσσα στην Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 58-59.

74. Ούτε όμως οι γραπτές πηγές μας διευκολύνουν πάντα προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. I. MANOLESSOU, «On Historical Linguistics, Linguistic Variation, and Medieval Greek», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 32, 2008, 63-79 και G.S. HENRICH, «Κοινή και διάλεκτος. Πιθανές αμοιβαίες επιδράσεις και οι επιπτώσεις τους στην έκδοση των κειμένων», στο: H. EIDENEIER / U. MOENNIG / N. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, ανναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας. Πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου, Neograeca Medii Aevi IVa, Αμβούργο 28.-31.1.1999*, Ηράκλειο 2001, 59-73.

γινώσκει εἷς ἕτερον: ὅτι Βυζάντιος τυχόν, Κρής, Χῖος: ναύπλοιοις, νάξιοις, νησιώτης, ἠπειρώτης, ἢ ὄθεν ἂν ᾗ. ἢ γὰρ λαλιὰ αὐτοῦ, κατὰ τὴν τοῦ κυρίου φωνὴν εἰπεῖν πῶς, δῆλον αὐτὸν ποιεῖ. [...]⁷⁵.

Ο Ζυγομαλάς δεν φέρνει παραδείγματα διαλέκτων που δεν γίνονται πλήρως αντιληπτές από εκείνον που δεν τις ομιλεί. Το γεγονός αυτό μάς προκαλεί κάποια εντύπωση καθώς σήμερα ομιλούνται τέτοιες διάλεκτοι όπως η ποντιακή ή η κυπριακή (σε κάποιες από τις μορφές της)⁷⁶. Η γενική εικόνα που αποκτούμε είναι πάντως αυτή της ύπαρξης πολλών και διαφορετικών διαλέκτων με διαφορές στην προφορά, τις οποίες οι ομιλητές της εποχής μπορούν εύκολα να εντοπίσουν και να συνδέσουν με κάποιο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο⁷⁷. Από τον Ζυγομαλά δεν αποκτούμε καμιά πληροφορία για τυχόν ύπαρξη μιας υπερτοπικής και κοινής προφορικής γλώσσας σε χρήση τον 16^ο αι. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να ερμηνευθεί αναγκαστικά ως επιχείρημα κατά της ύπαρξης μιας τέτοιας κοινής. Είναι

75. Στην επιστολή του αυτή ο Ζυγομαλάς προσπαθήσει να εξηγήσει στον Crusius τους λόγους που κάνουν δύσκολη την ερμηνεία λέξεων από πρώιμα νεοελληνικά κείμενα, που του έχει στείλει ο γερμανός ουμανιστής (βλ. σχετικά πιο πάνω, σελ. 323 και σημ. 70).

76. Αν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε τις πληροφορίες που προσφέρει ο Ζυγομαλάς για να ερευνήσουμε την ιστορία και εξέλιξη των νεοελληνικών διαλέκτων θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί καθώς τα λεγόμενά του μπορούν να ερμηνευθούν με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους: τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ποντιακής ή κυπριακής που τις κάνουν σήμερα δύσκολες στην κατανόηση για τον ομιλητή της κοινής νεοελληνικής μπορεί να μην είχαν διαμορφωθεί την περίοδο που γράφει ο Ζυγομαλάς (κάτι που είναι δύσκολο να επαληθευτεί καθώς οι διαθέσιμες γραπτές πηγές είναι ελάχιστες). Ο ίδιος πάλι ίσως να μην είχε έρθει σε επαφή με ομιλητές τέτοιων διαλέκτων (κάτι επίσης απίθανο, διότι λόγω της θέσης του στο Πατριαρχείο θα έπρεπε να είχε επαφή με ομιλητές από όλες τις περιοχές του ελληνόφωνου χώρου). Επιπλέον, είναι πιθανό οι ομιλητές τέτοιων διαλέκτων να γνωρίζαν ότι υπάρχει πρόβλημα συνεννόησης με ομιλητές άλλων διαλέκτων και όταν έρχονταν σε επαφή με αυτούς να φρόντιζαν ώστε να γίνονται κατανοητοί, αποφεύγοντας τη χρήση καθαρά διαλεκτικών τύπων και καταβάλλοντας προσπάθεια να αμβλύνουν τη διαλεκτική τους προφορά.

77. Βλ. σχετικά και την επιστολή του Συμεών Καβάσιλα, σύγχρονου του Ζυγομαλά, προς τον Crusius, δημοσιευμένη στην *Turcogr.*, σελ. 461-2 όπου γίνεται ο λόγος για την ύπαρξη 70 διαφορετικών διαλέκτων στον ελληνόφωνο χώρο την περίοδο αυτή. Πριν χρησιμοποιήσουμε τα στοιχεία που προσφέρει ο Καβάσιλας πρέπει να είμαστε βέβαιοι ότι αυτά ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της εποχής και δεν αποτελούν λ.χ. μια προσπάθεια εντυπωσιασμού του Crusius για την σύναψη φιλικών σχέσεων μαζί του.

μάλλον αμφίβολο ότι ένας ομιλητής της ελληνικής του 16^{ου} θα ήταν σε θέση να προβεί σε τόσο λεπτομερείς κοινωνιογλωσσολογικές παρατηρήσεις για την γλώσσα της εποχής του. Ταυτόχρονα, η δήλωση του πως όλες οι διάλεκτοι είναι κατανοητές σε όλους τους ομιλητές μπορεί να ερμηνευθεί ως επιχείρημα υπέρ της σταδιακής δημιουργίας μιας υπερτοπικής προφορικής κοινής με όλο και λιγότερα διαλεκτικά στοιχεία⁷⁸.

δ) η πλέον «βάρβαρη» από τις διαλέκτους της εποχής είναι αυτή των Αθηνών. Η πληροφορία αυτή δεν πρέπει να μας προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση καθώς αντίστοιχα «παράπονα» για τον εκβαρβαρισμό της αττικής διαλέκτου έχουν διατυπωθεί ήδη από τον Μιχαήλ Χωνιάτη (12^{ος}-13^{ος} αι.)⁷⁹. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την μεσαιωνική μορφή της διαλέκτου των Αθηνών είναι λίγες⁸⁰, έτσι ώστε να μην είμαστε σε θέση να επαληθεύσουμε την άποψη αυτή του Ζυγομαλά. Θεωρώ πάντως πολύ πιθανό η άποψη αυτή (που επαναλαμβάνεται και από τον Συμεών Καβάσιλα)⁸¹ να αποτελεί συνέχεια ενός «μοτίβου» που έχει την αρχή του στην αναφορά του Μιχαήλ Χωνιάτη στο σχετικό θέμα. Η παρουσίαση στον ουμανιστή Crusius της διαλέκτου των Αθηνών του 16^{ου} αι. ως διαμετρικά αντίθετης με την αττική διάλεκτο της κλασικής περιόδου (καταδιάμετρον τῆς πάλαι τὴν νῦν, γρ. 13-14) κάνει εντελώς σαφή την κατάσταση της ελληνικής γλώσσας τον 16^ο αι., όπως την αντιλαμβάνεται ένας μορφωμένος λόγιος και εκκλησιαστικός αξιωματούχος της εποχής⁸². Ο Ζυγομαλάς έχει εκφράσει και σε άλλη ευκαιρία στον Crusius την άποψή του για την πολιτισμική παρακμή της εποχής του, που συνο-

78. Στον τομέα αυτό χρειάζεται περισσότερη έρευνα, που θα λάβει υπόψη της όλες τις διαθέσιμες μαρτυρίες της εποχής· οι σκέψεις που διατυπώθηκαν εδώ πρέπει να θεωρηθούν ως μια πρώτη βάση για μια μελλοντική αντίστοιχη προσπάθεια· πρβλ. και ΜΑΝΟΛΕΣΣΟΥ, «On Historical Linguistics...».

79. Βλ. ΚΑΨΩΜΕΝΟΣ, *Από την ιστορία*, σελ. 59.

80. Βλ. σχετικά Σ. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, «Παλαιοαθηναϊκά γλωσσικά», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 17, 1941, 125-33. Επίσης τον Ιδ., «La dissimilation du T dans le dialecte du vieil Athènes et la valeur du temoignage de Kavassilas et Zygomalas (16e sc.)», *Rendiconti del Istituto Lombardo*, 75, 1925, 9 όπου αναλύεται το υλικό από τις επιστολές του Ζυγομαλά και του Καβάσιλα στην *Turcogr.* Επίσης και V. ROTOLO, «L'opinione di F. Filelfo sul greco volgar», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, n.s., 10-11 (XX-XXI), 1973-4, 85-107.

81. *Turcogr.*, σελ. 461-462.

82. Στο θέμα αυτό σκοπεύω να επανέλθω στο μέλλον, ύστερα από εκ νέου μελέτη όλου του χειρόγραφου υλικού των κατάλοιπων του Crusius.

φίζεται στο ακόλουθο παράθεμα από μια επιστολή του προς τους φοιτητές του Crusius: ἀπολέσαντες γὰρ ἡμεῖς βασιλείαν, καὶ σοφίας ἐστερήθημεν, βαρβαρωθέντες ἐν βαρβάροις χρονίως, καὶ ἀνανεύειν ταῖς δυστυχίαις κωλυόμενοι⁸³.

Ένα παρόμοιο μοτίβο εμφανίζεται και στην θεματοεπιστολή αρ. 54 (σελ. 46 του χειρογράφου = αρ. 55 στην *Turcogr.*, σελ. 366):

δὲν ἐμπορῶ νὰ κάμω νὰ μὴν κλαίω ¹ βλέποντας τὴν τόσῃ ἀμέλειαν τοῦ γένους ² τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸ καλὸν. ἀμὴ ἂν ³ ὁ γεώργι(ος) ἀμέλησε τὴν σπουδῆν, ὅπου ⁴ ἦτον πάντα σπουδαί(ος) καὶ καλ(ός) ἂν(θρωπ)ος, ⁵ πολλὰ ὀλιγότερον θέλουν ἐπιμεληθεῖ ⁶ τὴν σπουδῆν οἱ ἄλλοι ὅπου εἶνε ὀκνιάριδες, ⁷ μὴ δὲ τὶ νὰ εἰπῶ ἤξεύρω, μὴ δὲ τὶ ἰατρείαν ⁸ νὰ εὔρω εἰς τόσον καιρόν. ὁ θε(ός) μόνον ⁹ ὅπου ἔχει τὴν δύναμιν νὰ κάμει νὰ ¹⁰ γνωρίσωμ(εν) τὸ καλλίτερον, καὶ νὰ μὴν ¹¹ ἀμελήσωμεν

¹² καιρόν: διορ. κακόν στο διάστιχο, κακόν στην *Turcogr.*

ἀδακρυτὶ διάγειν οὐ δύναμαι, ¹ τὴν τοσαύτην ὁρῶν τοῦ γένους τοῦ ἑλληνικοῦ, ² (ἦν πρ(ός) τὸ ἀγαθὸν ἔχον διατελεῖς) ἀμέλειαν. ³ ἀλλ' εἰ μὲν ὁ καλός τε γὰγαθὸς γεώργι(ος), ὁ τὸν νοῦν ⁴ ἀεὶ προσέχων τῇ σπουδῇ, ἠμέλησε, ⁵ πολλῶ μᾶλλον οἱ φύσει ράθυμοι. ⁶ οὔτε δὲ τὶ λέξω οἶδα. ἀλλὰ μὴν ⁷ οὔτε φάρμακον εὔρειν δύναμαι ἐν τόσῳ κακῷ. ⁸ μόνον δὲ τὸ θεῖον δοίη τὸ πανσθενές ⁹ τὸ βέλτιστον θ' ἡμᾶς γνῶναι, καὶ μήτε ¹⁰ ἀμελεῖν ὥστ' ἰσχυρὸς τούτου ἀντέχεσθαι.

³ διατελεῖς: διατελεῖ στην *Turcogr.*

⁴ γὰγαθός: κάγαθός στην *Turcogr.*

¹⁰ ὥστ': ὥστε στην *Turcogr.*

Η θεματοεπιστολή αυτή φαίνεται πως έχει σύγχρονο «θέμα»: συνδέεται μάλλον με την κατάσταση της ελληνικής παιδείας τον 16^ο αι. στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Η μέχρι τώρα αναζήτηση ενός προτύπου για το λόγιο κείμενο δεν έχει δώσει αποτελέσματα, κάτι που με κάνει να πιστεύω ότι ίσως να πρόκειται για κείμενο του ίδιου του Ζυγομαλά. Το λόγιο κείμενο είναι προβληματικό στον στίχο 3,

83. Mh 466.1, pag. 198. Βλ. σχετικά ΤΟΥΦΕΞΙΣ, *Das Alphabetum*, 82 και Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17^{ου} αι.*, Αθήνα 1996, σελ. 163 κ.ε.

που δεν δίνει νόημα χωρίς κάποιου είδους κριτική επέμβαση⁸⁴. Θα μπορούσε πάντως να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για τμήμα μιας πραγματικής επιστολής μεταξύ δασκάλων, σύγχρονων του Ζυγομαλά. Σε μια τέτοια περίπτωση το αρχικό κείμενο θα μπορούσε κάλλιστα να έχει γραφτεί στη δημόδη και η μετάφραση του σε λόγια γλώσσα να έγινε είτε για να είναι σε θέση ο Crusius να κατανοήσει το δημόδες κείμενο, είτε για διδακτικούς σκοπούς (που συνδέονται με την δράση του Ζυγομαλά στην Πατριαρχική Ακαδημία).

Το παράδειγμα αυτό είναι, νομίζω, διαφωτιστικό για τις δυσκολίες που συνδέονται με το είδος αυτό του χειμερινού υλικού. Τα βασικά ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν είναι τα εξής:

- α) προς ποια κατεύθυνση έχει γίνει η ενδογλωσσική μετάφραση;
- β) μπορούμε να εντοπίσουμε τυχόν πρότυπα ή πηγές του λόγιου κείμενου;

Τα δυο ερωτήματα είναι αλληλένδετα: αν ήμασταν σε θέση να δείξουμε ότι το λόγιο κείμενο προέρχεται από κάποια προγενέστερη (βυζαντινή) συλλογή επιστολών θα μπορούσαμε κάλλιστα να ισχυριστούμε ότι η ενδογλωσσική μετάφραση έγινε από τη λόγια προς τη δημόδη. Τέτοιου είδους μεταφράσεις είναι πολύ συνηθισμένες από τον 16^ο αι. και μετά⁸⁵ και συνδέονται με την ειχώρηση της δημόδους σε όλο και περισσότερους τομείς της παραγωγής γραπτού λόγου στις νέες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες.

Θα προσπαθήσω στην συνέχεια μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα να καταδείξω τα προβλήματα που συνδέονται με την ανάλυση των θεματοεπιστολών χωρίς να είμαι σε θέση ακόμη να δώσω απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα και να καλύψω όλες τις πλευρές του ζητήματος. Σκοπεύω να προσφέρω πλήρη σχολιασμό όλων των θεματοεπιστολών σε μια μελλοντική κριτική έκδοση.

Για τουλάχιστον μια θεματοεπιστολή (αρ. 46, σελ. 42 του χειρογράφου = αρ. 47, σελ. 363 στην *Turcogr.*) έχω καταφέρει να εντοπίσω το πρότυπο στο οποίο βασίζεται το λόγιο κείμενο:

84. Ο ίδιος ο Crusius επιδίωξε την ελάχιστη δυνατή επέμβαση διορθώνοντας το διατελείς σε διατελεί στην *Turcogr.*

85. Βλ. σχετικά Η. EIDENEIER, «Die Metaphrase als Wechsel der Stilstufe in byzantinischen und postbyzantinischen Texten», *Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie*, 1, 2001, 27-45.

τέτοια εἶνε ἡ τροφή τῶν σύρων), ὅτι ¹² κάμνει τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀλισμονοῦσι, ¹³ καὶ συγγενεῖς καὶ φίλους, ὡς λέγουσι, καὶ εἶνε. ¹⁴ καὶ ἔβλεπε πῶς ἔ. μῆνες τώρα δὲν μᾶς ¹⁵ ἔχαιρέτησες μὲ γραφήν σου. ¹⁶ καὶ μάλιστα ὅπου σοῦ ἔδωκ(εν) ἡ φύσις ¹⁷ νὰ γράφης καὶ ἐπιστολαῖς, ὅχι μόνον ¹⁸ εἰς χρεῖαν, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ φαίνεσε. ¹⁹ ἀλλὰ ἂν ἐσὺ εἶσαι γερός, καὶ τὰ χρυσὰ παιδία, καὶ ἡ καλὴ μάνα αὐτῶν, ¹⁰ σώνει μας καὶ τοῦτο.

τοιαύτη ἐστὶν ἡ τῶν σύρων τροφή, ὅτι ¹² συγγεν(ῶν) τε καὶ φίλ(ων) ἀμνήμονας τοὺς ἀ(νθρώπ)ους ποιεῖν, ¹³ οὕτω γὰρ λέγεται καὶ πιστεύεται. ¹⁴ ἴδου ἔος, μὴν οὕτοσί, ἐξότου ¹⁵ ἡμᾶς οὐ προσεφώνησας, καὶ ¹⁶ ταῦτα οὔσης τῆς φύσεως σου εἰς τὸ ¹⁷ ἐπιστέλλειν, οὐ μόνον πρ(ὸς) ἀνάγκην, ¹⁸ ἀλλὰ καὶ πρὸς (sic) φιλοτιμίαν καὶ ἐπίδειξιν. ¹⁹ ἀλλὰ μὴν, εἶπερ ὑγιῶς ἔχεις, ¹⁰ αὐτ(ὸς) καὶ τὰ χρυσὰ σου παιδία, ¹¹ καὶ ἡ καλλίπαις μ(ήτ)ηρ αὐτ(ῶν), ἀρκεῖ ἡμῖν.

2 ποιεῖν: ποιεῖ στην *Turcogr.* 10 τὰ χρυσὰ σου: υπογραμμισμένο ἀπὸ τον Crusius

Το λόγιο κείμενο ἔχει στενὴ σχέση με τὴν ἐπιστολὴ αρ. 23 τοῦ Συνέσιου τοῦ Κυρηναίου (4^{ος}-5^{ος} αι. μ.Χ.)⁸⁶:

23. Διογένει

Diogeni consobrinu, Cyrene in Syriam, post ep. 134.

Τοιοῦτον ἔστιν ἡ Σύρων τροφή· καὶ συγγενῶν καὶ φίλων ἐπιλήσιμονας ἀποδείκνυσι· μὴν γὰρ οὕτοσι πέμπτος, ἀφ' οὗ γράμμασιν ἡμᾶς οὐκ ἠσπάσω, καὶ ταῦτα δούσης σοι τῆς φύσεως οὐ μόνον πρὸς χρεῖαν ἀλλὰ καὶ πρὸς ἔνδειξιν καὶ φιλοτιμίαν ὑπαγορεύειν ἐπιστολάς. ἀλλὰ ἂν αὐτὸς ὑγιαίνεις καὶ τὰ χρυσὰ παιδία καὶ ἡ καλλίπαις μήτηρ αὐτῶν, ἡμῖν καὶ τοῦτο ἄλις ἔχει.

Το λόγιο κείμενο τῆς θεματοεπιστολῆς ἀποτελεῖ στὴν οὐσία παράφραση τοῦ πρωτότυπου με διατήρηση (σύρων τροφή, μὴν πέμπτος, φιλοτιμίαν, χρυσὰ παιδία, καλλίπαις μήτηρ) ἢ τροποποίηση (ἐνδειξιν ≈ ἐπίδειξιν, οὐ ἠσπάσω ≈ οὐ προσεφώνησας) τοῦ λεξιλογίου καὶ κάποιες προσθήκες (οὕτω γὰρ λέγεται καὶ πιστεύεται). Καθὼς οἱ Ἐπιστολές τοῦ Συνέσιου ἦταν ἐξαιρετικὰ δημοφιλεῖς κατὰ τὴν βυζαντι-

86. Το κείμενο παρατίθεται ἐδῶ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ A. GARZYA, *Synesis Cyrenensis Epistolae* [Scriptores Graeci et Latini], Πώμη 1979, σελ 41.

νή και υστεροβυζαντινή περίοδο⁸⁷, είναι δύσκολο να διευκρινίσουμε αν η παράφραση αυτή είναι ad hoc δημιουργία του Ζυγομαλά ή προέρχεται από κάποιο κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης. Αυτό που έχει σημασία για την παρούσα συζήτηση είναι ότι οι *Επιστολές* του Συνέσιου του Κυρηναίου αποτελούν οργανικό τμήμα της «μίμησης» στα πλαίσια της βυζαντινής επιστολογραφίας. Απηχήσεις των επιστολών του (ή μοτίβων που απαντούν σε αυτές) έχουν εντοπιστεί στα έργα πολλών βυζαντινών συγγραφέων του 11^{ου}-14^{ου} αι.⁸⁸ Οι διακειμενικές σχέσεις της βυζαντινής επιστολογραφίας και παλαιότερων αττικιστικών κυρίως προτύπων είναι διδακλῶδεις και αντιστέκονται στην ανάλυση από μη «μυημένους» ερευνητές⁸⁹. για τον λόγο αυτό δεν θα προχωρήσω στο σημείο αυτό σε περαιτέρω ανάλυση της σχέσης της λόγιας μορφής της θεματοεπιστολής και του προτύπου της. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι ότι ο Ζυγομαλάς στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιεί ένα κείμενο που είναι ενταγμένο στη βυζαντινή παράδοση της επιστολογραφίας ως πρότυπο μιας επιστολής, την οποία προφανώς ακολούθως μεταφράζει⁹⁰ στη δημώδη. Αυτό που έχει προτεραιότητα στο συγκεκριμένο παράδειγμα είναι το λόγιο κείμενο· η δημώδης μετάφραση έχει γίνει είτε στο πλαίσιο της διδακτικής δρα-

87. Ο Α. GARZYA, *Synesii Epistolae*, σελ. viii-xxxii, απαριθμεί 260 χειρόγραφα του 11^{ου}-18^{ου} αι.

88. Βλ. σχετικά την εισαγωγή του D. ROQUES στην έκδοση των επιστολών στη σειρά Collection des Universités de France (Belles - Lettres) όπου και η σχετική βιβλιογραφία: Α. GARZYA / D. ROQUES, *Synésios de Cyrène*, Tome II, *Correspondance. Lettres I-LXIII*, Παρίσι 2000, σελ. XIV-XV. Πλήρη κατάλογο όλων των σχετικών παραθεμάτων προσφέρει ο GARZYA, *Synesii Epistolae*, σελ. 319-330.

89. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικής ανάλυσης βυζαντινών επιστολών πρβλ. την μονογραφία της Φ. Κολοβού για τις επιστολές του Μ. Χωνιάτη: Φ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Μιχαήλ Χωνιάτης: συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του*, Το corpus των επιστολών [Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας. Πονήματα. Συμβολές στην έρευνα της ελληνικής και λατινικής γραμματείας 2], Αθήνα 1999.

90. Εντύπωση προκαλεί βέβαια η μετάφραση στον στ. 1 του ἡ τῶν σύρων τρυφή ως ἡ τροφή τῶν σύρων. Είναι μάλλον απίθανο να αγνοεί ο Ζυγομαλάς την σημασία της λέξης τρυφή («νωθρότητα») και τον παροιμιακό χαρακτήρα της φράσης (βλ. σχ. τα σχόλια στην έκδοση Α. GARZYA / D. ROQUES, *Synésios de Cyrène*, σελ. 119) και να την αποδίδει για τον λόγο αυτό ως «τροφή». Είναι πολύ πιθανότερο να πρόκειται για ένα λάθος βιασύνης ή απροσεξίας· πρβλ. και την περίπτωση του γάγαθός στην επιστολή αρ. 54 πιο πάνω. Η συνολική εικόνα του χειρογράφου ενισχύει αυτή την άποψη και δείχνει ότι ο Ζυγομαλάς μάλλον δεν αφιέρωσε πάρα πολύ χρόνο για να ετοιμάσει το υλικό αυτό για τον Crusius.

στηριότητας του Ζυγομαλά στην Κωνσταντινούπολη είτε ως δείγμα γραφής στην πρώιμη νεοελληνική για λογαριασμό του Crusius.

Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι σε πολλές από τις θεματοεπιστολές απαντούν πολλοί από τους γνωστούς τόπους της βυζαντινής επιστολογραφίας όπως: η μακρά σιγή του αλληλογράφου, η κατηγορία του τεμπέλη επιστολογράφου, η μεγάλη χαρά για την παραλαβή της επιστολής, το πρόβλημα του κατάλληλου αγγελιοφόρου ή η συγγραφή επιστολής ως «νίκη» επί ενός αντιπάλου⁹¹. Περιοριζόμαστε εδώ σε ένα παράδειγμα από την τελευταία κατηγορία (αρ. 27, σελ. 32 του χειρογράφου = αρ. 28, σελ. 356 στην *Turcogr.*):

ἐδέχτικα τ(ήν) γραφήν σου χαρούμεν(ος) ¹ ἔσσοντας καὶ πολὺς καιρὸς ἔνε ὁποῦ ² μὲ γραφήν σου δὲν μᾶς ἐχαιρέτισες. ³ τὸ λοιπὸν διαβάζοντάς την, ἐπαίνεσα ⁴ τὴν ἀρετὴν ὁποῦ ἔχεις, εἰς τὰ λόγια, ⁵ καὶ τὴν χάριν τὴν ἀθηναϊκὴν. ⁶ ἤξεύροντας καὶ τοῦτο καλά, ὅτι εἰς (τὴν) ⁷ ἔμορφίαν τῶν ἐπιστολ(ῶν) ἐνίκησές με. ⁸ γράφε λοιπ(ὸν) ἔτζι πάντα, καὶ νίκα με. ⁹ ἤξευρε δὲ, ὅτι ὅταν μου γράφεις χαίρομαι, ¹⁰ καὶ εἰς τὸ αὐτὸ πάλιν, λυποῦμαι, ¹¹ ζητῶντ(ας) μου νὰ σοῦ ἀπολογηθῶ, ¹² πρὸς ἐκεῖνα ποὺ γράφεις. ¹³ Διότι τὶ ἤθελα ἤξεύρω ἐγὼ νὰ εἰπῶ ¹⁴ πρ(ὸς) μίαν γραφ(ήν) τεχνικ(ήν), καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ¹⁵ ἢ γλῶσσα μου, δὲν ἔνε συνειθισμένη. ¹⁶ τὸ λοιπὸν διὰ νὰ μὴν πολυλογῶ. ¹⁷ γράφε ἐσὺ πλέον συχνά, καὶ νίκα με. ¹⁸ χαίρ(ων) ἐδεξάμην τὰ σὰ γράμματα. ¹⁹ πολλοῦ χρόνου παριππευκότ(ος). ²⁰ ἐξότουπερ διὰ γραμμάτ(ων) ἡμῶν οὐκ ἠσπάσω. ²¹ ἀναγνοὺς τοίνυν ταῦτα, ἐθαύμασά σου ²² τὴν ἐπὶ τοῖς λόγοις ἠδύτητα, καὶ ²³ χάριτα τὴν ἀττικὴν. ²⁴ εἰδὼς μέντοι τοῦτο ἀκριβῶς, ὅτι ²⁵ ἐπὶ τῶ τῶν ἐπιστολ(ῶν) κάλλει νενίκημαι ὑπὸ σοῦ. ²⁶ οὕτως ἀεὶ τοίνυν γράφε καὶ νίκα. ²⁷ ἴσθι δ' ὅτι πρ(ὸς) ἡμᾶς ἐπιστέλλοντός σου ²⁸ χαίρω κατ' αὐτὸ καὶ ἀνιῶμαι. ²⁹ ἀποκριθῆναι ἀπαιτουμένου, ³⁰ πρὸς ἃ γράφεις. ³¹ τὶ γὰρ εἰδείην ἂν εἰπεῖν, πρ(ὸς) ἐπιστολ(ήν) ³² οὕτως ἀττικίζουσαν, καὶ πρ(ὸς) ἦν ³³ ἢ γλῶττα μου οὐκ ἐθᾶς ἐστι φθέγγεσθαι. ³⁴ τοιγαροῦν ἵνα μὴ μακρηγορῶ, ³⁵ συνεχέστερον αὐτὸς γράφε, καὶ νίκα ἐμέ.

Δεν ἔχω εντοπίσει ως τώρα κάποιο πρότυπο για το λόγιο τμήμα αυτής της θεματοεπιστολής πέρα από κάποια μεμονωμένα παραλά-

91. Βλ. σχετικά και ως αφετηρία Η. HUNGER, *Die hochsprachliche profane Literatur*, σελ. 214-233.

ληλα σε επιστολές του Λιβάνιου· η περαιτέρω έρευνα είναι μάλλον βέβαιο ότι θα φέρει αποτελέσματα, καθώς ο θαυμασμός για το «αττικό» ύφος της επιστολής που έχει λάβει κανείς και η διατύπωση δικαιολογιών για την αδυναμία απάντησης στο ίδιο επίπεδο ύφους είναι μάλλον συνηθισμένοι τόποι της βυζαντινής επιστολογραφίας. Και στην περίπτωση αυτή πρέπει να δώσουμε προτεραιότητα στο λόγο κείμενο, ιδιαίτερα μάλιστα αν λάβουμε υπόψη μας όσα έχουμε αναφέρει πιο πάνω για τις απόψεις περί της διαλέκτου των Αθηνών του 16^{ου} αι. Το να επαινεί κάποιος την *χάριν τὴν ἀθηναίικην* (στ. 6) μιας επιστολής που έχει λάβει έχει νόημα μόνο αν πρόκειται για μετάφραση του *χάρिता τὴν ἀττικὴν* ενός λόγιου κειμένου το οποίο αποτελεί άσκηση στα πρότυπα της βυζαντινής επιστολογραφίας.

Πλάι σε αυτούς τους τύπους επιστολών βρίσκουμε όμως και άλλες με καθαρά πρακτικό περιεχόμενο όπως η ακόλουθη (αρ. 48, σελ. 43 του χφ = αρ. 48, σελ. 363-4 της *Turcogr.*):

Δὲν ἐμπόρεσα ἀφοῦ ἔγραψες νὰ μιλήσω μὲ ¹ τὸν πέτρο(ον), διὰ τὴν δουλείαν σου. διὰτὶ ἀπὸ τρεῖς ² μῆνες καὶ ἐδῶ, λείπει εἰς τὸ ναύπλιον. ³ μετὰ δὲ τοὺς ἀν(θρώπ)ους τοῦ σπητίου τοῦ ὄλους ἐμίλησα. ⁴ καὶ εἶπασί μου, ὅτεινε πρᾶγμα εὐκόλον νὰ γένη. ⁵ ὅταν ἔλθῃ δὲ ἐκεῖνος, ἐλπίζω νὰ κάμει ⁶ μεταχαρᾶς πᾶσα πρᾶγμα διὰ λόγου σου. ⁷ διὰτὶ εἶναι καλὸς ἀν(θρωπ)ος, καὶ ὅσον διὰ τοῦτο, ⁸ μὴν ἔχεις καμίαν ἔννοιαν. ἀν ἄλλο τίποτες ⁹ εἶνε ὁποῦ νὰ χρειάζεσε ἀπὸ ἐμᾶς, ὁποῦ ¹⁰ καὶ ἐμεῖς νὰ ἐμποροῦμεν, γράφε μας ¹¹ θαρετὰ. διὰτὶ θέλεις μᾶς εὖρη ἐτοίμους ¹² εἰς πᾶσα πρᾶμα, διὰ νὰ σοῦ κάμομ(εν) χάριν.

ἐξοῦ μοι ὑπέσταλκας, οὐκ ἠδυνήθην ἐντυχ(εῖν) τῷ (δεῖνα). ¹ περὶ τῶν σ(ῶν), ἐπεὶ τρίτ(ος) ἤδη μὴν οὐτοσί, ² ἀφοῦ ἐς ναύπλιον ἀποδημεῖ. ³ πᾶσι δὲ τοῖς οἴκοι αὐτοῦ ἐνέτυχον. ⁴ οἱ δ' εἶπον μοι ῥάδιον τουτὶ γενέσθαι. ⁵ κάκείνου δ' ἐπανελθόντ(ος), πάντα σοῦ γ' ⁶ ἔνεκ(εν) ἀσμένως οἶομαι ἐκτελέσαι. ⁷ ἐπεὶ ἀγαθὸς ἀνὴρ ἔστι. περὶ οὖν τούτου ⁸ μὴ σοι μελέτω. ἀν δὲ ἕτερόν τι δέη τ(ῶν) ⁹ παρ' ἡμῖν, ὧν ἐσμὲν δυνατοί, ¹⁰ θαρρῶν μῆνυε. ἐν παντὶ γὰρ ἐτοίμους ¹¹ ἡμᾶς εὐρήσεις, ὥστε σοι χαρίζεσθαι.

Εδώ έχουμε να κάνουμε μάλλον με επιστολή γραμμένη στην πρώτη νεοελληνική, η οποία μεταφράζεται σε λόγια γλώσσα. Η αναφορά στο Ναύπλιο (στ. 3) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στάλθηκε

(από την Πελοπόννησο;) ως απάντηση στον Ζυγομαλά για κάποια υπόθεσή του. Στη μετάφραση σε λόγια γλώσσα το όνομα του ανθρώπου που πρέπει να εντοπιστεί έχει αντικατασταθεί από μια αντωνυμία (τὸν πέτρον στ. 2 ≈ τῶ (δεῖνα) στ. 1)⁹². Η αναζήτηση προτύπου για το λόγιο κείμενο νομίζω ότι περιττεύει, ενώ το περιεχόμενο της επιστολής μάς θυμίζει έντονα σύγχρονές μας καταστάσεις και συνήθειες⁹³.

Ας συνοψίσουμε σύντομα όσα έχουμε πει ως τώρα για την προέλευση των Θεματοεπιστολών. Στο ερώτημα της δημιουργίας του χειρογράφου μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι αυτό ετοιμάστηκε για λογαριασμό και κατόπιν παραγγελίας του Crusius, με σκοπό να τον διευκολύνει στην εκμάθηση της πρώιμης νεοελληνικής. Ο Ζυγομαλάς μεταφράζει σε δημώδη γλώσσα λόγια βυζαντινά πρότυπα επιστολών και συμπληρώνει ταυτόχρονα το υλικό του με μεταφράσεις σε λόγια γλώσσα επιστολών με πρακτικό περιεχόμενο, ήδη συνταγμένων σε δημώδη γλώσσα. Κάποιες από αυτές έχουν σύγχρονο, παραινετικό ή διδακτικό περιεχόμενο και πρέπει να αναλυθούν περισσότερο.

Μια προκαταρκτική και όχι εξαιρετικά εκτεταμένη έρευνα καταλόγων χειρογράφων έχει αποδώσει μόνο δύο ακόμη, μάλλον μεταγενέστερα χειρόγραφα των Θεματοεπιστολών⁹⁴: είναι βέβαιο ότι υπάρ-

92. Στο χειρόγραφο χρησιμοποιείται μια συντομογραφία που μοιάζει με μεγάλο κεφαλαίο Δ.

93. Πρβλ. και την επιστολή αρ. 26, σελ. 31 του χειρογράφου = 27, σελ. 356 στην *Turcogr.* όπου γίνεται αναφορά στο ιταλικό πανεπιστήμιο της Πάντοβα, προορισμό πολλών λογίων την εποχή της Τουρκοκρατίας (παραθέτουμε εδώ μόνο το δημώδες κείμενο): «ἔλαβα τὴν γραφήν σου ἀπὸ τὸν (δεῖνα) τὸν φίλον μας¹ καὶ τὸν συμαθητὴν μας. καὶ ἐχάρικα πολλὰ² μέρος ὅτι ἔμαθα πῶς ἀπέλαυσες τὴν³ ἀληθινὴν) παιδείουσιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν) πάδουβαν, καὶ ὅτι κάμνεις καὶ⁴ καρπὸν, ἄξιον τοῦ γένους τῶν γραικ(ῶν).⁵ ὕγίαινε. καὶ ὡσὰν σὲ ἐνθυμοῦμε ἐγώ, ἴ ἐνθύμου καὶ σὺ ἐμένα».

94. Βιβλιοθήκη της Βουλής, αρ. 57, βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Νέος Ελληνομνήμων*, 3, 1906, 121. Δεν έχω προβεί ακόμη σε αυτοψία του χειρογράφου, το οποίο ο Λάμπρος χρονολογεί στον 17^ο-18^ο αι. και στον οποίο σύμφωνα με τον ίδιο το δημώδες και το λόγιο κείμενο είναι γραμμένα το ένα μετά το άλλο και όχι σε δύο στήλες. Πριν χρησιμοποιηθεί σε μια μελλοντική έκδοση των Θεματοεπιστολών θα πρέπει βέβαια να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να πρόκειται για αντιγραφή της έκδοσης στην *Turcogr.* Πρβλ. και βλ. PERENTIDIS, *Zygomalas*, σελ. 51. Για το άλλο χειρόγραφο (κώδ. Dujčev gr. 253, fol. 1-13), βλ. τη συμβολή του Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ στον παρόντα τόμο, σελ. 207 επ.

χουν πάμπολλα χειρόγραφα «επιστολικών τύπων» από το υλικό των οποίων άντλησε ο Ζυγομαλάς⁹⁵.

Καθώς η σχετική έρευνα συνεχίζεται, περιορίζομαι εδώ στην διατύπωση των θεμάτων που θα καλύψει η μελλοντική έκδοση των *Θεματοεπιστολών*:

α) μια κωδικολογική μελέτη του χειρογράφου, η οποία θα μας επιτρέψει να βγάλουμε συμπεράσματα για τον τρόπο εργασίας του Ζυγομαλά, τη σειρά με την οποία έγραψε το λόγο και το δημώδες κείμενο και την κατεύθυνση της ενδογλωσσικής μετάφρασης

β) την αναζήτηση άλλων χειρογράφων που περιέχουν κάποιες ή όλες τις επιστολές

γ) την ταύτιση μοτίβων, τόπων και παράλληλων χωρίων στις επιστολές σε λόγια γλώσσα

δ) τη γλωσσική περιγραφή και ανάλυση των επιστολών σε δημώδη γλώσσα

ε) την ένταξη των *Θεματοεπιστολών* στην διδακτική πρακτική του 16^{ου} αι. Μήπως πρόκειται όντως για ασκήσεις θεματογραφίας, παρόμοιες με την σημερινή πρακτική της μετάφρασης από τη νέα ελληνική στην αρχαία (ευθύ - αντίστροφο);

* * *

Το χειρόγραφο έφτασε όπως γνωρίζουμε στο Tübingen το 1579 και εκδόθηκε στην *Turcogr.* το 1584. Ο Crusius μάλλον συνέλαβε την ιδέα για την δημιουργία της *Turcogr.* την περίοδο μεταξύ των ετών 1580-1581⁹⁶ και περιέλαβε σε αυτή ένα μεγάλο μέρος του υλικού που είχε λάβει από την Κωνσταντινούπολη, μεταξύ των οποίων και τις *Θεματοεπιστολές*. Η κάθε θεματοεπιστολή συνοδεύεται από λατινική μετάφραση, όπως έχουμε αναφέρει, η οποία επιτρέπει την πρόσβαση στο περιεχόμενο του κειμένου και σε όσους από τους σύγχρονους του Crusius ουμανιστές δεν διέθεταν τις απαιτούμενες γνώσεις αρχαίων ελληνικών.

Παραθέτουμε στη συνέχεια την μετάφραση της θεματοεπιστολής αρ. 55, σελ. 366 της *Turcogr.* (πρβλ. το κείμενο του χειρογράφου εδώ πιο πάνω, σελ. 19):

95. Δεν έχω επίσης ακόμη καταφέρει να εντοπίσω άλλες αναφορές στον όρο «Θεματοεπιστολαί» στα συμφραζόμενα της διδακτικής πρακτικής τον 16^ο αι. (ή έστω μεταγενέστερης ή προγενέστερης περιόδου).

96. Βλ. σχετικά ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, σελ. 104.

Facere non possum (doctissime studiorum Graecorum apud Lausannates Professor, Aemyli Porte) quin fleam: cum tantam gentis Graecae, in studio literarum et virtutis video negligentiam. At si bonus et studiosissimus ille N. diligentiam remisit: quanto magis ad studia segnes erunt alii, qui naturâ sunt socordes? Itaque ego, nec quid dicam, habeo: nec medicinam inuenire possum tanto malo. Tantum, potentissimum Dei numen faxit: ut nos, quod optimum est, cognoscamus: nec ullâ negligentia praetermittamus, quin fortiter ad nos trahamus.

Η μετάφραση ακολουθεί πιστά το (λόγιο) κείμενο με μια σημαντική όμως προσθήκη: ο Crusius προσφωνεί τον Αιμίλιο Πόρτο, καθηγητή αρχαίων ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Λωζάννης⁹⁷, με τον οποίο (και τον πατέρα του Φραγκίσκο) είχε ανταλλάξει επιστολές ήδη από το 1580⁹⁸. Μέσω της μετάφρασης της θεματοεπιστολής στην επιστημονική γλώσσα της εποχής, τα λατινικά, ο Crusius εκφράζει και ο ίδιος την λύπη του για την κατάντια του γένους του ελληνικού –όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τον Ζυγομαλά– σε έναν συνάδελφο του ουμανιστή, ο οποίος όμως είναι ελληνικής καταγωγής. Ο Πόρτος διαπρέπει στις ελληνικές σπουδές την εποχή αυτή, χωρίς αμφιβολία από την οπτική του Crusius επειδή ζει στο εξωτερικό, εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Crusius ακολουθεί την ίδια πρακτική στη λατινική μετάφραση και άλλων θεματοεπιστολών, στις οποίες προσφωνεί άλλους συναδέλφους του καθηγητές διαφορών ειδικοτήτων σε άλλα πανεπιστήμια του γερμανόφωνου χώρου. Με την επιλογή του αυτή ο Crusius μεταφέρει ένα κείμενο που δημιουργήθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ακολουθεί κατά ένα μέρος βυζαντινά πρότυπα στο δικό του, ουμανιστικό κόσμο ιδεών και τον κύκλο των ομοϊδεατών του. Σε αυτούς απευθύνεται εξάλλου και η *Turcogr.* και τα δικά τους ιστορικά ενδιαφέροντα προσπαθεί να καλύψει⁹⁹.

97. Για τον Αιμίλιο Πόρτο και τον πατέρα του Φραγκίσκο βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ / Ν.Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Η φιλομεταρρυθμιστική δράση του Φραγκίσκου Πόρτου στη Μόδενα και στη Φερράρα και η δίκη του από την ιερά εξέταση της Βενετίας (1536-1559)», *Θησαυρίσματα*, 18, 1981, 7-118.

98. Βλ. σχετικά ΤΟΥΦΕΞΗΣ, «Το Alphabetum», 123 και ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, 40-43.

99. Η *Turcogr.* δεν είχε πάντως κάποια σημαντική εκδοτική επιτυχία, βλ. ΤΟΥΦΕΞΗΣ, *Das Alphabetum*, σελ. 49.

Μια παρόμοια νοοτροπία του Crusius απέναντι αυτή την φορά όμως στην αρχαιοελληνική παράδοση δείχνει και η ακόλουθη επέμβαση του στο κείμενο της θεματοεπιστολής αρ. 22, σελ. 29 του χειρογράφου = αρ. 22, σελ. 354 της *Turcogr.*:

ἄδικον ἔχεις νὰ μὲ ψέγεις τόσα, ὡσὰν ἀκούω ἢ καθημέραν, καὶ ἤξευρε ὁμοίως ἤθελα ὀργίζομαι ἢ ἂν με ἐπαινᾷς, ταύτην τὴν γνώμην μὲ φαίνε(ται) νὰ ἔχει ὁ ἡμέτερος πα(τῆ)ρ τῶν ποιητ(ῶν) ὁ ὄμηρος). ἢ ὁ ὀποῖ(ος) λέγει εἰς ἕνα τὸν τῶν ποιημάτων του, ἢ μὴ μὲ ἐπαινᾷς πολλά, μῆτε μὲ ψέγε· ἢ ἤξεύροντας καλὰ ὅτι εἰς πᾶσα πράγμα ἢ τὸ περισσ(όν) βλάπτει, καὶ τὸ μέτρος ὠφελεί.

3 ἡμέτερος: διεγραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Crusius· παραλείπεται καὶ στὴν *Turcogr.*

ἀδικεῖς ψέγ(ων) ἐμὲ τοσοῦτον, ὡς ἔγωγε πύνθάνομαι ὀσημέραι. ἢ καὶ ἴσθι ὅτι ἐξεναντί(ας), εἰ μὲ τοσοῦτον ἐπῆνεις βαρέ(ως) ἔφερον. ἢ ταύτην δοκεῖ μοι τὴν γνώμην ἔχειν ὄμηρον, τὸν τ(ῶν) ἢ ποιητῶν πατέρα. ὅστις εἶρηκε ποῦ ἢ τῶν αὐτοῦ ποιημάτων ἢ μῆτ' ἄρμε μάλ' αἶνεε, μῆτέ τοι νεῖκει ἢ εἰδῶς, οἶμαι ὅτι ἐν παντὶ πράγματι, ἢ το μ(εν) περιττ(όν) λυμαίνεται, τὸ δὲ μέτριον ὠφελεί.

2 μῆ: μὲ στὴν *Turcogr.* 6 αἶνεε: αἶνεο στὴν *Turcogr.*, πρβλ. Ἰλιάδα K 249 Τυδεΐδη μῆτ' ἄρ με μάλ' αἶνεε μῆτέ τι νεῖκει¹⁰⁰

Ο Crusius διαγράφει (βλ. εικόνα 1) στον στ. 3 το ἡμέτερος στην φράση – ἡμέτερος πατήρ τῶν ποιητῶν του Ζυγομαλά, το οποίο ἐξἄλλου δεν ὑπάρχει στο λόγιο κείμενο της θεματοεπιστολής (τὸν τῶν ποιητῶν πατέρα, στ. 3-4). Η διόρθωση αὐτή εκφράζει ὡς ἕνα βαθμὸ τα «δασκαλίστικα» ἀντανάκλαστικά του Crusius καὶ τὴν ἀπαίτησή του γιὰ «ακριβή» μετάφραση· εἶναι ὁμως σαφές ὅτι με τὴν παρέμβαση του αὐτή «αρνεῖται» στὴν οὐσία στον Ζυγομαλά (ἢ σε οποιονδήποτε φυσικό ομιλητὴ της ἐλληνικῆς της ἐποχῆς του) τὸ ἀποκλειστικό «δικαίωμα» στο κλασικό παρελθόν καὶ τὴ διεκδίκηση μίας ἰδιαιτέρας σχέσης με τὸν Ὀμηρο (ὅπως αὐτὴ διατυπώνεται ἀπὸ τὴν χρῆση της κτητικῆς ἀντωνυμίας ἡμέτερος). Γιὰ τὸν Crusius, ποῦ εἶχε μάλιστα συντάξει τὸ πρῶτο πλήρες ἐρμηνευτικό ὑπόμνημα στο ἔργο του Ὀμήρου στον γερμανόφωνο χώρο¹⁰¹, ὁ Ὀμηρος ἀποτελεῖ ἀναπό-

100. T. W. ALLEN, *Homeri Ilias*, τόμ. II-III, Οξφόρδη 1931.

101. Βλ. H. CANCIK, «Crusius contra Frischlinum. Geschichte einer Feindschaft», στο S. HOLTZ / D. MERTENS, *Nicodemus Frischlin: (1547-1590). Poetische und*

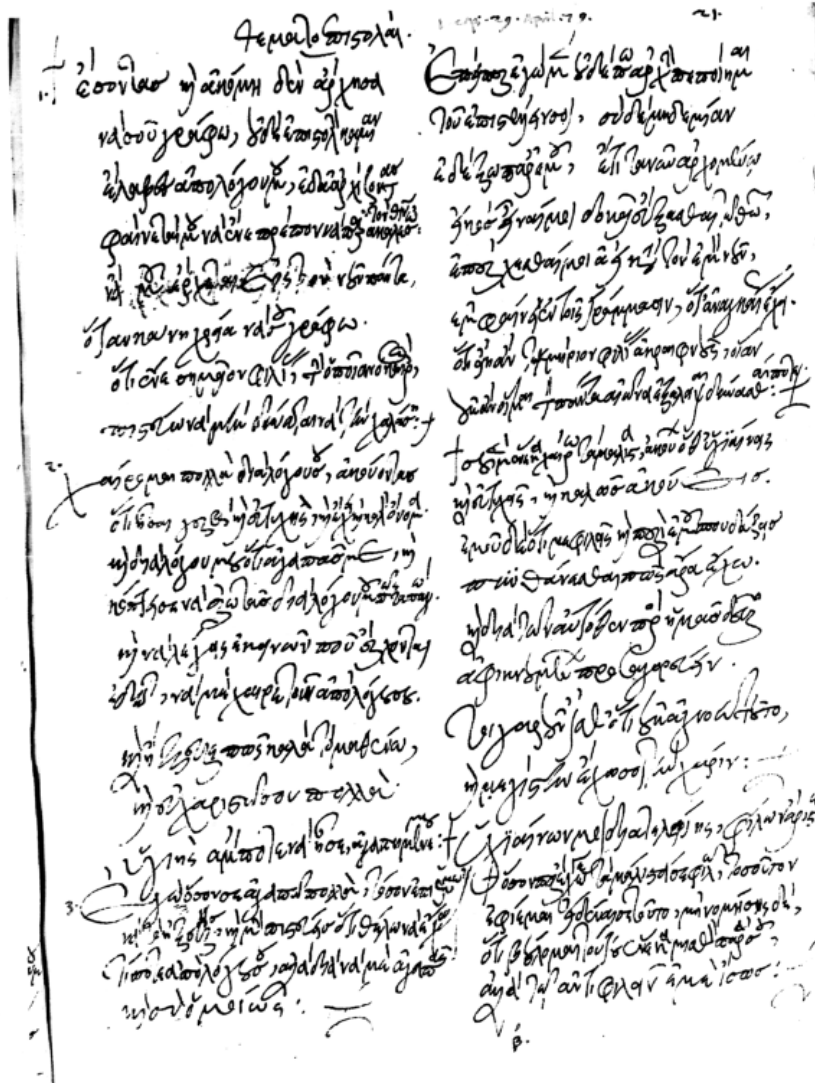
σπαστο κομμάτι της ουμανιστικής παράδοσης και κοινό αγαθό όλων των «φιλελλήνων» μελετητών της αρχαιοελληνικής γραμματείας.

Η προσπάθεια μας για μια πρώτη ανάλυση του κειμένου των *Θεματοεπιστολών*, το οποίο κινείται μεταξύ βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής παράδοσης, εντάσσονται στη συζήτηση για τις πρώιμες καταβολές της νεοελληνικής πεζογραφίας και γενικότερα της ιστορίας της εξέλιξης του νεοελληνικού γραπτού λόγου. Πολλά σχετικά ερωτήματα παραμένουν ακόμη ανοιχτά, η συμβολή μας όμως ελπίζουμε πως καταδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που έπαιξε η συγγραφική δραστηριότητα του Θεοδόσιου Ζυγομαλά στην πορεία αυτή.

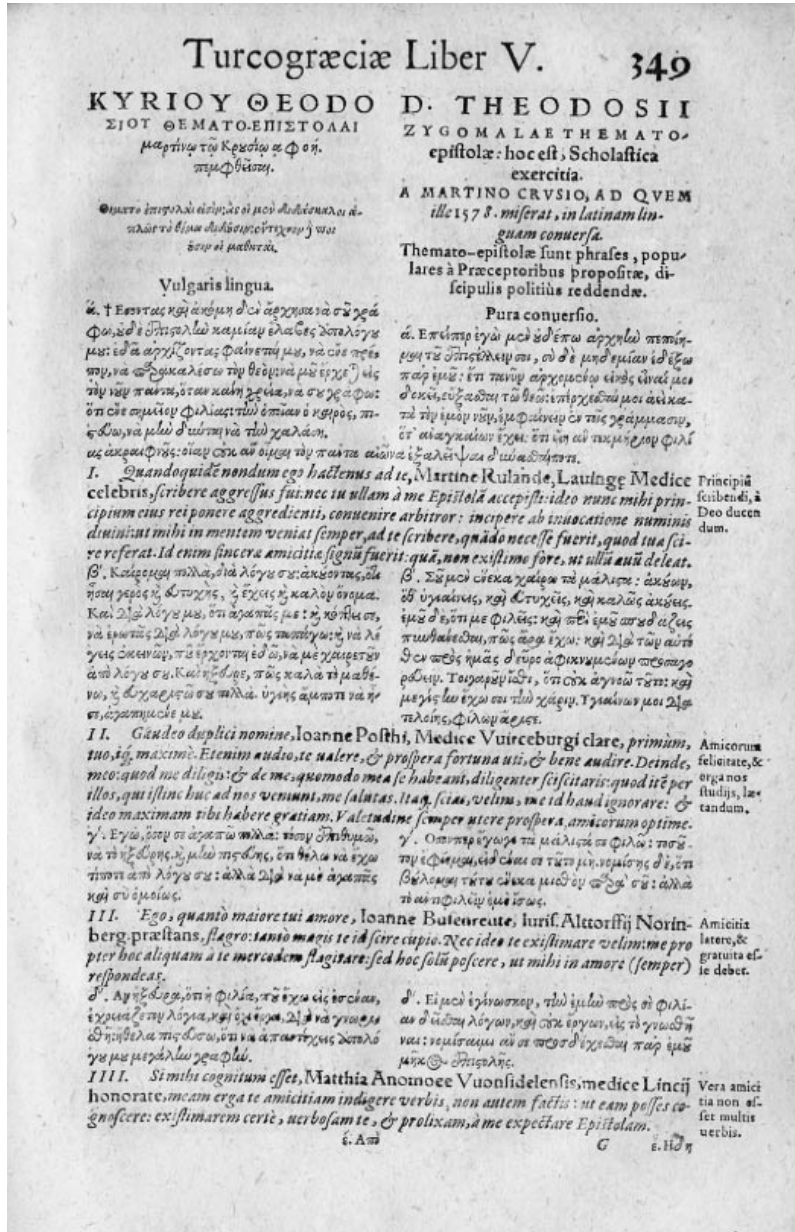
prosaische Praxis unter den Bedingungen des konfessionellen Zeitalters, Στουτγκάρδη 1999, 261-295.

η βουστιασιν κμασιν...
 21. Διόνε γασναμά...
 22. κατμσ...
 23. αμμάσσι...
 24. γλ...
 25. οσ...
 26. μη...
 27. η...
 28. β...

Εικ. 1: Παρέμβαση του Crusius στο κείμενο του Ζυγομαλά με διαγραφή της λέξης ήμέτερος, στην πέμπτη γραμμή της αριστερής στήλης.

Εικ. 2: Κώδ. Mb 30, Παν. Βιβλ. του Tübingen. Πρώτη σελίδα του αυτογράφου των Θεματοεπιστολών.

Εικ. 3: Σελ. 349 της Turcogr.

